

ET • VT

Het 'unieke' forum van Trajanus

Het gebed bij Augustinus: een andere kijk
op het godsdienstspsychologisch paradigma •
Interview met Martijn Eickhoff • Discriminatie
met dodelijke gevolgen: oversterfte in Kosovo

ET•VT

Hoofdredacteur:
Liang de Beer

Redactie:
Niek Alofs
Liang de Beer
Chris Dols
Wim de Jong
Angélique Janssens
Tijn van Lange
Jan Maas
Erika Manders
Wim van Meurs
Inge Mennen
Marit Monteiro
Joost van den Oever
Joost Rosendaal
Lennert Savenije
Daniëlle Slootjes
Marieke Smulders
Laura Stortelder
Nino Vallen

Eindredactie:
Inge Mennen
Joost van den Oever
Daniëlle Slootjes
Nino Vallen

Lay out:
Joost van den Oever
Nino Vallen

Druk:
Publisher Partners

Jaargang 27 (2008), afl. 2
ISSN 1566-1717
ET•VT verschijnt driemaal per
jaargang.

ET•VT wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de RU, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:
ET•VT, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,
tel. 024 3612832, fax 024 3612807.
etvt@student.ru.nl
<http://www.ru.nl/geschiedenis/etvt/>

Verenigingsbestuur:
Dr. J.G.M.M. Rosendaal (voorzitter), J. Maas (secretaris), dr. D. Slootjes (penningmeester), N. Alofs (PR).

Comité van Aanbeveling:
Prof. dr. R.A.M. Aerts, Mw prof. dr. C.M.G. Berkvens-Stevelinck, prof. dr. L. de Blois, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. P.M.M. Klep, prof. dr. P.G.J.M. Raedts, prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen.

Auteursaanwijzingen zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op het secretariaat van Geschiedenis.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2008: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op girorekening 8169332 t.n.v. Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Inhoud

- **Redactioneel**
- *Pamela Doms*
"Uniek onder elke hemel" **95**
De perceptie van het forum van Trajanus te Rome
- *Krijn Pansters*
In het innerlijk van de mens ligt de waarheid **116**
Het gebed bij Augustinus als godsdienstpsychologisch paradigma
- *Joost van den Oever en Nino Vallen*
De ontdekking van de archeologische geschiedenis **131**
In gesprek met Martijn Eickhoff over de geschiedschrijving en cultureel erfgoed
- *Paul Puschmann*
Discriminatie met dodelijke gevolgen **141**
Oversterfte onder Kosovaarse meisjes en vrouwen in de tweede helft van de twintigste eeuw
- **Boeken Top 5** **161**
- **Geef de pen door** **166**
- **Uit de ivoeren toren** **169**
- **Columni** **173**
- **Recensies** **175**

Redactioneel

Dat zomer- en reisperiodes het werk niet altijd makkelijker maken, ondervond deze redactie bij de totstandkoming van dit nummer weer eens aan den lijve. Computers bleven uit, agenda's gesloten en de mail bleef voor een keer wat langer staan. Na deze verdiende rust bleek september echter de maand te zijn waarin de nieuwe energie omgezet kon worden in een interessant en gevarieerd nummer.

Pamela Doms geeft in haar artikel 'Uniek onder elke hemel' alvast een voorproefje van haar proefschrift. In dit artikel concentreert zij zich op de vraag wat de perceptie van het forum van Trajanus vertelt over de betekenis ervan. In dit artikel concentreert zij zich op de verschillende perceptielagen van het forum van Trajanus aan de hand van archeologisch materiaal en antieke literatuur. Mediëvist Krijn Pansters introduceert ons in de wereld van het gebed en de wijze waarop hiermee door de godsdienstpsychologie is omgesprongen. Met behulp van het werk van Augustinus laat hij zien hoe een invloedrijke theologische gedachte over het gebed een voorbeeld kan zijn voor nieuwe interpretaties binnen het godsdienstpsychologisch onderzoek. Cultuurhistoricus Martijn Eickhoff spreekt in een interview over zijn taken aan de universiteit, zijn fascinatie voor zijn vak, de Debye-affaire en zijn toekomst in Indonesië. Research masterstudent (is het niet: research master met spatie ertussen?) Paul Puschmann, tenslotte, zoekt naar de oorzaken van oversterfte onder de Albanese meisjes en vrouwen in de tweede helft van de twintigste eeuw. In dit historisch demografische artikel maakt hij regelmatig de vergelijking tussen Kosovo en Nederland, om af te sluiten met een opvallende conclusie.

Natuurlijk ontbreken ook deze keer de vaste rubrieken niet, zodat u wederom kunt u genieten van de Boeken Top 5, de Ivoren Toren, Columni, Geef de Pen Door— dit maal door Mireille Stuart — en een viertal recensies. Er rest ons nog u veel leesplezier te wensen.

• De eindredactie

Pamela Doms

"Uniek onder elke hemel"

De perceptie van het forum van Trajanus te Rome

'Uniek onder elke hemel'. Met deze kwalificatie omschrijft de Romeinse historicus Ammianus Marcellinus in de vierde eeuw n. Chr. het forum van Trajanus wanneer hij de verwondering van keizer Constantius II beschrijft, die het complex enige eeuwen later aanschouwde. Is deze kwalificatie terecht? Wat was de perceptie van het forum en wat zegt dat over de betekenis ervan?

Het forum van Trajanus is een bouwwerk dat eeuwenlang tot de verbeelding gesproken heeft. Het is voorwerp van vele studies en nog altijd vinden opgravingen plaats om de precieze vormgeving te achterhalen. De bestaande publicaties betreffen archeologische beschrijvingen en artikelen over recent gevonden structuren en mogelijke interpretaties ervan.¹ Geen van deze studies gaat echter in op de antieke perceptie van het forum van Trajanus. Reden om dit eens nader te bekijken. Voor het verwerven van inzicht in het functioneren van een dergelijk project en de betekenis ervan voor de stad, de bewoners en bezoekers, is de perceptie immers een essentieel onderdeel.

In dit artikel concentreer ik me op de vraag wat de perceptie van het forum van Trajanus vertelt over de betekenis ervan. Om deze vraag te kunnen beantwoorden, zal ik eerst een archeologische beschrijving en impressie van het bouwwerk geven. Vervolgens zal ik een aantal perceptielagen laten zien die in het forum aanwezig waren aan de hand van archeologisch materiaal en antieke literatuur. Tot slot volgt een voorbeeld van navolging van het forum: het forum van keizer Theodosius te Constantinopel.

* Dit artikel betreft een voorstudie voor een hoofdstuk over perceptie in mijn dissertatie over het stedenbouwkundig landschap in Rome, zoals vormgegeven onder Trajanus. De foto's van de actuele situatie van het forum van Trajanus zijn gemaakt tijdens een verblijf aan het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome, mei 2008.

¹ Algemene beschrijvingen zijn te vinden in naslagwerken zoals L. Richardson Jr., *A new topographical dictionary of ancient Rome* (Londen 1992) en E.M. Steinby, ed., *Lexicon Topographicum Urbis Romae. Vol. I-V* (Rome 1993-2000). De uitgebreidste studie naar het forum van Trajanus, voorzien van beeldmateriaal en reconstructietekeningen, is J.E. Packer, *The Forum of Trajan in Rome: a study of the monuments* (Berkeley 1997). De artikelen, die sinds de jaren negentig verschijnen, zijn met name van de hand van R. Meneghini, die betrokken is bij de opgravingen, zoals 'L'architettura del Foro di Traiano attraverso i ritrovamenti archeologici più recenti', *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 105 (1998) 127-148 en 'Nuovi dati sulla funzione e le fasi costruttive delle <<biblioteche>> del foro di Traiano', *Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité* 114 - 2 (2002) 655-692.

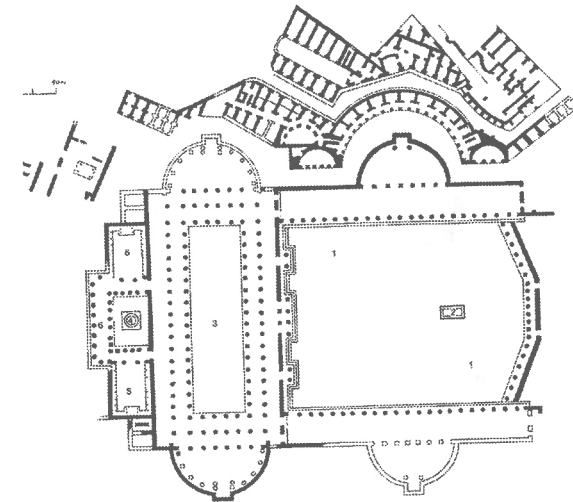
Het forum van Trajanus: onderdeel van het stadshart

Forum betekent letterlijk marktplaats. Het centrum van Rome werd eeuwenlang gevormd door het Forum Romanum. Gelegen in de vallei tussen de heuvels van Rome herbergde het diverse openbare gebouwen. Iedereen kwam erheen en het was er een drukte van belang; hier speelde zich een belangrijk deel van het openbare leven af. De bewoners en bezoekers kwamen voor sociale contacten, de verering van de goden, de handel, de politiek en de rechtspraak. De tempels en bestuursgebouwen waren zonder vast patroon geordend langs de Via Sacra, de heilige weg, die door het gebied heen kronkelde. In de loop van de keizertijd kwamen er tempels ter ere van de leden van de keizerlijke families en ook triomfbogen bij. Tegelijkertijd echter bouwden de keizers ten noorden van het Forum Romanum hun eigen keizerlijke fora. Ze bestonden alle uit een plein met op de kop een tempel. Achtereenvolgens ontstonden, in navolging van Julius Caesar die de traditie inzette, de keizerlijke fora van Augustus, Vespasianus (*Templum Pacis*) en van Domitianus (*forum transitorium*, ook wel bekend onder de naam forum van Nerva). Geleidelijk werden deze fora ook onderdeel van het stadscentrum en trokken zelfs functies van het 'oude' centrum naar zich toe. Dit levendige gebied zal door de inwoners van het oude Rome als het échte Rome ervaren zijn.

De laatste keizer die een forum toevoegde, was Trajanus. In zijn regeringsperiode, die duurde van 98 tot 117 n. Chr., veroverde hij de provincies Dacia (het huidige Roemenië) en Parthia in het oosten van het rijk en ook Arabia werd geannexeerd. Het Romeinse rijk bereikte daarmee zijn grootste omvang en Trajanus liet zich graag voorstaan op zijn geweldige militaire prestaties. Het imago van succesvol veldheer heeft hij in de loop der tijd altijd behouden. Daarnaast werd hem vaak een sociale inborst toegedicht, vanwege de voedselvoorziening voor geselecteerde kinderen in de provincie Italia, de *alimenta*. Trajanus' nalatenschap werd gecompliceerd door een grootschalig utilitair bouwprogramma. In het kader hiervan liet hij aan de noordkant markten realiseren en ten oosten van het stadscentrum verrezen enorme thermen.

Het forum van Trajanus was parallel gebouwd aan het forum van Julius Caesar en loodrecht op het forum van Augustus. Het overtrof alle nabijgelegen fora in grootte en vormgeving. De afmetingen bedroegen maar liefst 250 bij 180 meter, dus groter dan de andere keizerlijke fora samen. De omvang en vormgeving alleen al moesten een overweldigende indruk gemaakt hebben op de bewoners en bezoekers van de stad Rome. De daadwerkelijke bouwperiode heeft, exclusief de voorbereidende graafwerkzaamheden, meer dan 20 jaar bedragen. Het merendeel is echter in de periode van 105 – 113 n. Chr. gebouwd.²

² Vidman, *Fasti Ostienses*, 20 Taf. XXII r. 33-34: [k. la]nuar imp. Traianus forum suum et [bas]ilicam ulpianam dedicavit (...) r. 54-56: IIII id. Mai. imp. Traianus [templum Ve]neris in foro Caesaris et [columna]m in foro suo dedicavit: forum en basilica zijn ingewijd in januari 112 en de zuil 12 mei 113.

Afbeelding 1. Het forum van Trajanus, met aan de noordoostzijde de gelijktijdig door hem gerealiseerde markten die (minimaal vijf verdiepingen hoog) als het ware tegen de Quirinaalheuvel aan leunden. Aan de zuidoostzijde grensde het forum van Augustus en aan de zuidwestzijde het forum van Julius Caesar. Het forum van Trajanus bestaat uit 1) forumplein, 2) ruitersstandbeeld (*Equus Traiani*), 3) *Basilica Ulpia*, 4) zuil, 5) bibliotheken en 6) *propyleum*. Deze tekening is vervaardigd door R. Reijnen, archeologisch tekenaar Radboud Universiteit Nijmegen, naar R. Meneghini, 2002.

Het forum bestond uit verschillende onderdelen (zie afbeelding 1). De basis van een keizerlijk forum werd vrijwel altijd gevormd door een marktplaats. Het plein van het forum van Trajanus werd geflankeerd door zuilengalerijen en in het midden van beide lange zijden zat een grote *exedra*, een uitbouw in de vorm van een halve cirkel. Wanneer een bezoeker vanuit het Forum van Augustus door een kleine toegang via de zuilengalerijen het forum van Trajanus betrad, trof hij eerst op het plein een ruitersstandbeeld van Trajanus, de *Equus Traiani*. Deze was gericht naar de *Basilica Ulpia*. De zuidoostzijde van het plein werd gevormd door twee schuin naar binnen lopende zijden en een recht stuk in het midden; niet door een triomfboog zoals lang verondersteld is.³ Aan de noordwestzijde van het plein lag over de gehele breedte de *Basilica Ulpia*. Deze had drie ingan-

³ R. Meneghini, 'Il foro di Traiano nel medioevo', *Mélanges de l'École Française de Rome, Moyen Âge* 113 – 1 (2001) 149-172, aldaar 153 met een verwijzing naar idem, 'L'architettura', 127-148.

gen in de vorm van bogen. De basilica bestond uit een centraal schip met een dubbele zijbeuk en met aan beide uiteinden een apsis.⁴ Via de basilica kon de bezoeker kiezen uit twee deuren die naar een kleiner hof leidden waarin de zuil van Trajanus stond. Op de circa 40 meter hoge zuil was een spiraalvormig reliëf aangebracht dat verwees naar de twee succesvolle Dacische oorlogen die Trajanus aan het begin van de tweede eeuw n. Chr. voerde. Aan de zuidoostzijde van de zuilbasis zat een deur die toegang gaf tot een gang (links) naar de grafkamer van Trajanus en een trap (rechts) naar een platform aan de top van de zuil.⁵ Op de zuil stond waarschijnlijk een standbeeld van Trajanus met de voorzijde naar het plein gericht. Staand op het forumplein werd de bezoeker niet alleen geconfronteerd met het ruitersstandbeeld, maar stond deze ook oog in oog met de keizer. Aan weerszijden van de zuil bevonden zich de zogenaamde bibliotheken; twee gebouwen van hetzelfde formaat met meerdere verdiepingen van waaruit de bezoeker de zuil ook op hoger niveau kon bezichtigen. Sinds de zestiende eeuw is op basis van gevonden colonnades aangenomen dat achter de bibliotheken en de zuil als sluitstuk van het complex een tempel voor de vergoddelijkte Trajanus gestaan heeft, die qua vorm overeenkwam met de tempel voor *Mars Ultor* op het naastgelegen forum van Augustus. Opgravingen van met name eind twintigste eeuw sluiten echter een tempel op deze locatie in welke vorm dan ook uit.⁶ Op dit moment wordt algemeen aangenomen dat de gevonden colonnades deel uitmaakt hebben van een monumentaal voorportaal, *propyleum*, dat als noordwestelijke entree tot het forum van Trajanus gediend heeft.⁷ Komend van deze zijde, kon de bezoeker dus het forum van Trajanus via een ware monumentale entree binnengaan – iets wat bij de bestaande fora onmogelijk was – om het forum volgens de omgekeerde route te beleven. Eenmaal in het forumcomplex aangekomen, was de aandacht van de bezoeker niet gericht op een tempel als sluitstuk, maar op de zuil ter ere van Trajanus. De tempels op de eerder gebouwde keizerlijke fora waren gewijd aan een god en opgericht naar aanleiding van militaire successen. De militaire successen van Trajanus – de Dacische oorlogen – werden reeds herdacht door de zuil. Doordat de zuil – postuum – tot grafmonument verwerd, verkreeg hij ook het goddelijke aspect en kon zo als 'templum' gezien worden. Stedenbouwkundig gezien fungeerden beide gebouwtypologieën op gelijke wijze als hoogtepunt van een forum. Een daadwerkelijke tempel was dus niet per se nodig op het forum van Trajanus.

⁴ Mogelijk heeft de verwijzing naar een bronzen dak bij de Griekse schrijver Pausanias (tweede eeuw n. Chr.) 5.12.6 betrekking op de *Basilica Ulpia*.

⁵ Pausanias 10.15.11; Ammianus Marcellinus 16.10.14.

⁶ Voor een volledig overzicht van de opgravingsgeschiedenis omtrent de *Templum Divi Traiani* verwijs ik graag naar R. Meneghini, 'Templum Divi Traiani', *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* 97 (1996) 47-87.

⁷ Meneghini, 'L'architettura', 139; E. La Rocca, 'Templum Traiani et columna cochlis', *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 111 (2004) 193-238, aldaar 212. De opvatting dat de tempel dan wellicht aan de zuidoostzijde van het forum gestaan heeft, zodat het plein beperkt werd (Meneghini, 'L'architettura', 146-7), is mijns inziens nog niet overtuigend; archeologisch bewijsmateriaal ontbreekt. Ik acht het aannemelijker dat er helemaal geen tempel geweest is.

Afbeelding 2.
Actuele situatie.
Overzicht vanaf
de markten
van de zuil en
de resten van
de basilica en
het forumplein.
(Foto: Pamela Doms)

De perceptielagen in het forum van Trajanus en hun betekenis

Wandelend over het forum van Trajanus hebben de bewoners en bezoekers van het oude Rome verschillende impressies opgedaan. Zij hebben de stad niet alleen als fysiek product ervaren, maar zich ook een imaginair product ervan gevormd in hun gedachten. Hun voorstellingsvermogen creëerde dit imaginair product.⁸ De vraag welk voorstellingsvermogen de bewoners en bezoekers precies van de stad Rome hadden, of van zijn afzonderlijke bouwwerken, zowel ten tijde van Trajanus als daarna, is niet eenvoudig te beantwoorden. Bovendien is perceptie een complex begrip waarbij meerdere factoren en omstandigheden een rol spelen, die ook nog variabel zijn. Toch zijn er wel inzichten in de perceptie van het stedenbouwkundige landschap, zoals vormgegeven onder Trajanus, te verkrijgen. Een imaginair product hiervan is namelijk opgebouwd uit zowel subjectieve als objectieve gegevens, waaraan het fysieke product ten grondslag ligt dat voor ieder waarneembaar is.

Wanneer bewoners en bezoekers een gebouw aanschouwen, worden ze geconfronteerd met de fysieke uiting van de maatschappij waarin ze leven en de fysieke vormgeving van het stedenbouwkundige landschap. Zo zagen de Romeinen hun overwinningen en hun ontstaansgeschiedenis in de verschillende gebouwen weerspiegeld en lieten de verschillende openbare gebouwen zien hoe onderdelen van een maatschappij, zoals religie en bestuur, georganiseerd waren. De fysieke omgeving verbindt de vormgeving met de maatschappij. Deze verbondenheid maakt het gebouw tot een collectief gegeven. Dat wil zeggen, iedereen participeert erin; zij het op geheel eigen wijze. Het landschap vormt

⁸ P. Knox en S. Pinch, *Urban social geography. An introduction*. (Harlow, Essex 2006⁵) 3.

het decor van het dagelijkse leven. De architectuur, die mede vorm geeft aan het stedenbouwkundige landschap, geeft door haar collectieve karakter betekenis aan dit landschap.⁹ Het collectieve aspect van de perceptie is inzichtelijk te maken door naar bepaalde perceptielagen te kijken die van invloed zijn op de beleving van een bouwwerk en zijn betekenis, zoals utiliteit, ideologie, identificatie, looproutes, esthetiek en zingeving. Deze perceptielagen zijn gemeenschappelijke delers en bevatten objectieve, voor iedereen waarneembare onderdelen. Zo bieden ze tegenwicht aan de subjectieve aspecten van de perceptie. Perceptielagen zijn te verbinden aan de functies en de vormgeving van een bouwwerk. In het kader van dit artikel zal ik me concentreren op de volgende perceptielagen: utiliteit, identificatie en de combinatie esthetiek en zingeving.

Utiliteit door diversiteit

De praktische vorm en de meest in het oog springende vorm van betekenis heeft het stedenbouwkundige landschap door zijn utiliteit. De onderdelen van het bouwensemble dat het landschap bekleedt, hebben diverse functies waarvan de gehele bevolking of een deel ervan gebruik kan maken.¹⁰ Omdat de gebouwen het maatschappelijke nut dienen en als ruimte voor de activiteiten van mensen fungeren en deze activiteiten door hun aanwezigheid ook beïnvloeden, laten ze de mensen deel uitmaken van het landschap. Veranderingen in het stedenbouwkundige landschap hebben veranderingen in functies tot gevolg. Daardoor ontstaan andere mogelijkheden voor activiteiten in een (deel van de) stad.

De utiliteit van het stedenbouwkundige landschap is verbonden met de mate waarin men stedelijke ruimte als stad ervaart. Wanneer in een gebouwde omgeving veel verschillende functies opgenomen zijn en afgestemd zijn op elkaar, wordt een stedelijke ruimte als stad ervaren. Ter vergelijking: vinexlocaties in Nederlandse steden behoren tot de stad, maar worden niet als stedelijk ervaren, omdat ze de functies ontberen die een stad toebehoren, zoals uitgebreide winkel- en sportfaciliteiten, uitgaansgelegenheden en werkgelegenheid.

Bij het forum van Trajanus zijn deze principes goed waarneembaar. De utiliteit die de bewoners en bezoekers van Rome ervoeren, uitte zich vooral in de diversiteit aan functies die het forum bood. Bovendien wist Trajanus een schaars bebouwd gebied dat niet direct voor een groot deel van de bevolking functioneel was aantrekkelijker te maken voor een aanzienlijk deel van de bewoners. Daarbij hield hij zich niet aan bestaande conventies.

⁹ A. Rossi, *De architectuur van de stad* (Nijmegen 2002) 13.

¹⁰ De afzonderlijke bouwwerken die samen de ruimte vullen en de gebouwde omgeving van de stad bepalen én de manier waarop ze in het stedenbouwkundige landschap gesitueerd zijn, vormen het bouwensemble.

Zoals bekend werd het landschap van Rome bepaald door heuvels. Dit had dan ook een zichtbare invloed op de vormgeving van de stad, waarbij de bouwprogramma's van de Romeinse keizers zich doorgaans aanpasten aan deze geografische structuur. Dat betekende dat gebouwen met betrekking tot macht en religie op de heuvels gebouwd werden om hun verheven functies te benadrukken, en dus overige gebouwen in de valleien tussen de heuvels opgericht werden. Door hun ligging en uitlopers bepaalden de heuvels de grootte en locatie van deze gebouwen. In zekere zin beperkten ze de speelruimte van de bouwheeren.

Onder Trajanus had echter een andere ontwikkeling plaats. Op het gebied waar hij zijn forum heeft laten neerzetten, lagen voorheen de uitlopers van de Quirinaalheuvel. Zij vormden toen als het ware een barrière tussen het centrale gebied van de keizerlijke fora en het ten westen daarvan gelegen stadsdeel dat de *Campus Martius* genoemd werd. Dit was een bloeiend stadsdeel waar met name religieuze en amusementsfuncties samenkamen. Het noordelijke deel van de *Campus Martius* was voorbehouden aan gebouwen ter herinnering aan keizer Augustus, zoals de *Ara Pacis* en zijn Mausoleum.

In plaats van de Quirinaalheuvel te respecteren en elders bestaande ruimte te zoeken, besloot Trajanus in te grijpen in de geografische structuur van de stad om zijn bouwprogramma te kunnen laten realiseren. Hiervoor liet hij eerst een deel van de Quirinaalheuvel afgraven om ruimte te creëren.¹¹ Daarnaast werden gebouwen afgebroken die zich in dit gebied bevonden, zoals een boog, kleine winkels, woningen, en mogelijk ook de beroemde bibliotheek van Asinius Pollio (*Atrium Libertatis*).¹² Het betrof dus een schaars bebouwd gebied dat geen deel uitmaakte van het gebied dat als centrum van de stad beleefd werd. Wanneer een bewoner of bezoeker voorheen over het Forum Romanum en het gebied van de keizerlijke fora wandelde, constateerde hij dat dit monumentale gebied abrupt ophield achter het forum van Augustus. Om zijn weg te vervolgen naar de *Campus Martius* moest hij een minder interessant en moeilijker begaanbaar deel van de stad doorkruisen. Hier bracht Trajanus met het afgraven van de Quirinaalheuvel en de realisatie van zijn forum verandering in. Hij breidde immers het deel van Rome dat als centrum ervaren werd uit. Dat uitte zich niet alleen in de monumentale vormgeving, maar ook in de functies, dus utiliteit, van dit stadsdeel.

Er was reeds een ontwikkeling gaande dat de keizerlijke fora die in de eerste eeuw n. Chr. ten noorden van het Forum Romanum gebouwd waren functies van dat Forum begonnen over te nemen. Het Forum Romanum leverde in op

¹¹ E. Bianchi en R. Meneghini, 'Il cantiere costruttivo del foro di Traiano', *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 109 (2002) 395-417, aldaar 399. Hoeveel exact afgegraven is, is niet duidelijk.

¹² R. Meneghini, *Il foro e i mercati di Traiano - Roma* (Rome 1995) 5-9 en Steinby, *LTUR III*, 133-135.

de juridische, politieke, economische en religieuze functies. Doordat de keizers er tempels en triomfbogen lieten oprichten voor hun keizerlijke familieleden werd het meer een plaats voor dynastieke representatie. Het Forum Romanum bleef echter een plaats die het tijdperk van de Republiek uitademde en was dus van grote historische waarde voor de stad. De keizerlijke fora hadden met name functies verworven die gerelateerd waren aan overwinning, religie en legitimatie van de macht. Daarnaast waren politieke, militaire en juridische functies in behoorlijke mate vertegenwoordigd. Commerciële en administratieve functies waren echter afwezig.

De komst van het forum van Trajanus had gevolgen voor de functies die op de bestaande keizerlijke fora aanwezig waren. Dit zal ook te maken hebben gehad met het feit dat dit forum uit meerdere onderdelen bestond, die alle hun eigenheid hadden. Het bood de mogelijkheid de functies die reeds in het gebied van de keizerlijke fora aanwezig waren met een grotere reikwijdte in te zetten. Daarnaast bevatte het ook nieuwe functies. Verwijzingen naar het gebruik van het forum van Trajanus zijn met name te vinden in de *Scriptores Historiae Augustae* (SHA) en andere bronnen uit de late oudheid. Ondanks dat het referenties naar activiteiten uit latere perioden betreft, waarvan niet te achterhalen is of ze altijd al plaatsvonden, geven deze passages toch een beeld van de activiteiten. Er zal in gebruik van de ruimte een zekere continuïteit bestaan hebben, omdat (de inrichting van) een ruimte immers mogelijkheden biedt, maar ook beperkingen oplegt. Daarnaast tonen deze referenties dat het forum gedurende vele eeuwen een geschikte plaats voor activiteiten was. Het raakte niet in verval.

Afbeelding 3. Noordoostexedra van het forumplein, gezien vanaf het forumplein met op de achtergrond de markten van Trajanus. (Foto: Pamela Doms)

Het plein van het forum van Trajanus was, mede door zijn opzet met de zuilengalerijen aan de zijden, vooral een ontmoetingsplaats die ruimte gaf aan sociale activiteiten. Aanknopingspunten in de antieke literatuur hiervoor zijn te vinden bij de zesde-eeuwse dichter Venantius Fortunatus. Hij schrijft dat er poëzievoordrachten van werk van de beroemde dichters Homerus en Vergilius plaatsvonden.¹³ Ook had dit onderdeel, net als het gehele complex, een duidelijke representatieve en celebratieve

¹³ Venantius Fortunatus 7.8.25-26; zie ook 3.18.7-8.

functie en stonden er diverse standbeelden opgesteld.¹⁴ De belangrijkste plaats was uiteraard voor Trajanus gereserveerd. Met een ruiterstandbeeld, de *Equus Traiani*, werd zijn persoon gevierd. Het ruiterstandbeeld toonde door middel van zijn locatie midden op het forumplein en door zijn grootte de status van Trajanus en symboliseerde zijn dapperheid en overwinningen.¹⁵ Daarnaast is het forum van Trajanus het podium geweest van losse incidenten, zoals de kwijtschelding van schulden door verbranding van de documenten door Hadrianus, de openbare verkoop van keizerlijk bezit ten behoeve van het bekostigen van oorlogen door Marcus Aurelius en de vrijlating van slaven.¹⁶

De *Basilica Ulpia* zal het decor gevormd hebben van allerlei economische, administratieve, juridische en bestuurlijke activiteiten die aan het forum van Trajanus verbonden waren. Doordat de basilica overdekt was, bood die uiteraard andere mogelijkheden dan het forumplein en creëerde een meer afgesloten sfeer voor bijvoorbeeld vergaderingen of rechtszaken. Bovendien lijkt zij vooral een ondersteunende functie bij de andere onderdelen gehad te hebben.

Een aantal fragmenten uit de antieke literatuur betreft het gebruik van de bibliotheken. Naast werken van klassieke auteurs, bevatten ze ook archiefstukken: edicten van praetoren, delen van de *Libri Lintei*, zoals keizerlijke briefwisselingen en senaatsbesluiten.¹⁷ Referenties naar het functioneren van de bibliotheken sluiten hierbij aan: men zat aan tafels werken door te nemen die men aangevraagd had en door slaven gebracht waren.¹⁸ Dit wijst op een administratieve functie die de samenhang tussen de verschillende onderdelen van het forum benadrukt.¹⁹ Bovendien heeft deze functie een goed zichtbare utiliteitswaarde, omdat ze bezoekers en gebruikers ondersteunde bij diverse activiteiten die op het forum plaatsvonden. De werken van de klassieke auteurs duiden

¹⁴ Van keizers en hun echtgenotes, belangrijke staatslieden en dichters en retoren. Sidonius Apollinaris, *Carmina*, 8.7-10; Sidonius Apollinaris, *Epistulae*, 9.16. 25-28; SHA, *Carus*, 11.3.

¹⁵ J. Bergemann, *Römische Reiterstatuen. Ehrendenkmäler im öffentlichen Bereich*. (Mainz 1990) 4-5, 19 en 26.

¹⁶ SHA, *Hadrianus*, 7.6, om de veiligheid te vergroten. Zie ook SHA, *Aurelianus*, 39.3 met betrekking tot schulden aan de staat. SHA, *Marcus Aurelius*, 17.4-5 en 21.9. Eutropius 8.13.2. Sidonius Apollinaris, *Carmina*, 2.544-45 vrijlatingen op *fora ulpia*.

¹⁷ Werken van klassieke auteurs : SHA, *Aurelianus*, 24.7 en *Probus*, 2.1; Sidonius Apollinaris, *Epistulae*, 9.16.25-28. Archiefstukken : Gellius 11.17.1; SHA, *Aurelianus*, 1.7, 1.10 en 8.1; SHA, *Tacitus*, 8.1-2.

¹⁸ Gellius 11.17.1 en 13.20.1. I. Köb, *Rom – ein Stadtzentrum im Wandel. Untersuchungen zur Funktion und Nutzung des Forum Romanum und der Kaiserfora in der Kaiserzeit* (Hamburg 2000) 296-297.

¹⁹ Meneghini, 'Nuovi dati biblioteche', 665-668 is van mening dat de twee gebouwen slechts een administratieve functie hadden en koppelt die aan de juridische functie. Het forum zou volgens hem wel een bibliotheek gekend kunnen hebben, maar dan in de apsides van de basilica en met naslagwerken ter ondersteuning (688). Het lijkt mij vergezocht dat de bronnen niet op afzonderlijke gebouwen betrekking hebben, overeenkomstig verwijzingen naar andere klassieke bibliotheken. Bovendien doet die suggestie afbreuk aan zijn redenering dat de bibliotheken al dergelijke functie vervulden.

mogelijk op een intellectuele functie. Het is lastig te bepalen wat de reikwijdte van deze utiliteitswaarde was. Dat er wel waardering was voor een dergelijke intellectuele functie moge blijken uit een passage van Plinius de Oudere over de bibliotheek in het *Atrium Libertatis*, dat zich waarschijnlijk in de nabijheid van deze locatie bevonden heeft: het maakte de werken van genieën toegankelijk voor publiek.²⁰

Tot slot de zuil. Dit onderdeel van het forum was het meest multifunctioneel. De inscriptie vertelt dat de zuil, geschonken door senaat en volk aan Trajanus, de hoogte van de afgegraven heuvel en daarmee samenhangende werkzaamheden aangeeft.²¹ De vormgeving van de zuil en het reliëf erop maken het tot monument van verheerlijking van Trajanus' militaire potentie en daden, zijn *res gestae*.²² De zuil heeft ook gefungeerd als grafmonument, doordat de urn met as van Trajanus is bijgezet in de zuil.²³ Deze functies maken deel uit van de representatieve en celebratieve functies die het gehele complex uitdroeg.

Afbeelding 4. Zuil van Trajanus met op de voorgrond zuilen van de basilica. (Foto: Pamela Doms)

Op basis van het bovenstaande blijkt de praktische betekenis van het forum van Trajanus, uit de sociale, economische, administratieve, juridische, bestuurlijke en intellectuele functies. Deze functies zijn bovendien complementair. Waar op dit gebied voorheen een beperkte commerciële functie aanwezig was in de vorm van kleine winkeltjes, is nu een heel scala aan functies aanwezig die het mogelijk maakte andere activiteiten op deze locatie in de stad te ontplooiën. De diversiteit aan functies maakte het gebied functioneel voor meerdere bevolkingsgroepen en liet ze daarmee deel uitmaken van het stedenbouwkundige landschap. Onder Trajanus heeft dit gebied dus een duidelijke meerwaarde gekregen voor een groot deel van de bevolking. Dit heeft ook zijn weerslag op het omliggende gebied. Strikt genomen zou men kunnen

²⁰ Plinius, *Naturalis Historia*, 35.2.10.

²¹ *Corpus Inscriptionum Latinarum*, VI 960 : *Senatus populusque Romanus imp. Caesaris divi Nervae f. Nervae Traiano Aug. Germ. Dacico pontif. maximo trib. pot. XVII imp. VI cos. VI p.p. ad declarandum quantae altitudinis mons et locus tant[is] operibus sit egestus. Zie ook Cassius Dio 68.16.3.*

²² Cassius Dio 68.16.3.

²³ Cassius Dio 69.2.3.

stellen dat een extra forum niet nodig was. Het forum van Trajanus zorgde er echter voor dat de bestaande functies die betrekking hadden op de utiliteit in het gebied van de keizerlijke fora uitgebreid werden. Daarnaast werden meerdere functies geconcentreerd in één gebied. De combinatie van zoveel functies heeft ongetwijfeld tot gevolg gehad dat deze functies aan andere stadsdelen onttrokken werden. Het forum van Trajanus kon een centrale positie innemen en trok de aandacht op alle genoemde terreinen naar zich toe. Deze meerwaarde van het forum van Trajanus is bovendien te koppelen aan de ligging ten opzichte van andere stadsdelen en gebouwen. Het grensde niet alleen aan het gebied van de keizerlijke fora, waardoor dit gebied uitgebreid werd. Aan de noordzijde ervan, tegen de Quirinaalheuvel, grensden de gelijktijdig door Trajanus gebouwde markten, een enorm commercieel, economisch en administratief complex van minimaal vijf verdiepingen hoog en met zeker 170 afzonderlijke ruimten. De diversiteit aan functies van het forum kreeg zo nog een extra dimensie. Samen lagen deze projecten in de nabijheid van een dichtbevolkte woonwijk, de *Subura* genaamd, die zich achter de heuvel uitstrekte. Tot slot is het gebied met daarop het forum van Trajanus een schakel met een monumentaal karakter geworden tussen het oude stadscentrum van Rome en het bloeiende stadsdeel van de *Campus Martius* aan de westzijde. Het feit dat de functies divers en complementair waren en daardoor het gebied tot centraal gebiedsgebied gemaakt hebben, heeft ertoe geleid dat dit gebied een stedelijk karakter gekregen heeft en dus als stad ervaren kon worden. Het was dus aantrekkelijk voor de bewoners en bezoekers om er te vertoeven.

Identificatie: oog in oog met de *res gestae*

Dat het forum van Trajanus waardering oogstte, had niet alleen te maken met de praktische betekenis ervan die tot uiting kwam in de gebruiksfuncties. Reeds genoemd zijn ook de representatieve en celebratieve functies die het forum had. Beide hadden geen betrekking op de utiliteit, maar zorgden ervoor dat de mensen zich konden identificeren met dit stadsdeel. Door middel van de representatieve en celebratieve functies kan een bouwheer boodschappen uitdragen om de toeschouwers te beïnvloeden. Tevens kan hij zo de bevolking laten delen in zijn middelen en in de prestaties die hij verricht heeft. Zo hadden ook de boodschappen, die een Romeinse keizer door middel van zijn bouwprogramma uitdroeg, verband met de daden die hij verricht had voor het Romeinse rijk en daarmee dus voor alle onderdanen. De keizers richtten bouwwerken op naar aanleiding van deze voor iedereen belangrijke gebeurtenissen. De bouwwerken bleven vervolgens als vertegenwoordigers van die gebeurtenissen in de herinnering voortleven van iedereen die er kennis van nam.²⁴ Juist wanneer gebou-

²⁴ Rossi, *Architectuur van de stad*, 122: doorslaggevend voor de individualiteit van een bouwelement is de gebeurtenis en het teken dat haar vereeuwigt, niet in eerste instantie de vorm, functie of herinneringswaarde.

wen refereren aan gebeurtenissen die voor de hele maatschappij van belang zijn en de gebouwen deze gebeurtenissen levend houden voor het nageslacht, hebben ze blijvend betekenis voor de toeschouwers.

Waar de utiliteitswaarde betrekking heeft op het heden, hangt de identificatie met een gebouw juist samen met het verleden. Beide elementen dragen bij aan de identiteit van een stad en haar bewoners en bezoekers. Tevens vormen ze het kader voor de benadering van het stedenbouwkundige landschap, om het verder vorm te geven in de (nabije) toekomst. De waarde van dit kader wordt getoond door Whitehand, gespecialiseerd in de stadsmorfologie. Hij noemt "de vormgeving van een stad een van de duidelijkste visuele herinneringen aan een maatschappij die door de stad gerepresenteerd worden". De verschillende onderdelen van de gebouwde omgeving tonen de activiteiten van de betreffende samenleving. Doordat die onderdelen ieder afzonderlijk ook de geschiedenis van de stad weergeven, hebben ze als herinnering aan vroegere bewoners waarde voor de huidige bewoners en beïnvloeden ze ook de manier waarop er met de gebouwde omgeving omgegaan wordt.²⁵ De bestaande gebouwde omgeving is immers altijd het uitgangspunt voor herontwikkeling en verandering van (delen van) de stad. Mensen kunnen zich dus identificeren met de gebouwde omgeving vanwege de elementen die betrekking hebben op het verleden en het heden en via deze op de toekomst. Whitehand maakt in zijn onderzoek gebruik van de theorie van Conzen: "Urban landscapes embody not only the efforts and aspirations of people occupying them now, but also those of their predecessors. It is this, it has been argued, that creates sense of place and feeling of continuity that enable individuals and groups to identify with an area." Bij de benadering van het stedenbouwkundige landschap en de vormgeving ervan dient men zich bewust te zijn van deze processen. Nieuw in te brengen elementen zullen moeten congrueren met het reeds bestaande landschap.²⁶ Uit de manier waarop keizers aansluiting zochten bij hun voorgangers, of zich er juist van distantieerden, blijkt dat dit historisch besef in de keizertijd van belang was bij het realiseren van een bouwprogramma.

Trajanus droeg met zijn eigen forum bij aan de mate waarin de bewoners en bezoekers van Rome zich konden identificeren met dit gedeelte van de stad. Het hele forum ademde zijn kwaliteiten als succesvol veldheer uit. Dit bleek voor de toeschouwer meteen al uit de vormgeving van zijn forum, aangezien deze sterk afweek van de vormgeving van de eerdere keizerlijke fora. Ten eerste was het forum van Trajanus het grootste van alle keizerlijke fora. Ten tweede was het uniek in opzet. Eerdere fora bestonden uit een plein met op de kop een tempel gewijd aan een godheid. Het forum van Trajanus echter werd

²⁵ J.W.R. Whitehand, 'The physical form of cities: a historico-geographical approach', in: *Handbook of urban studies*, R. Paddison ed. (Londen, Thousand Oaks, New Delhi 2001) 69-87, aldaar 69.

²⁶ Idem, *The making of the urban landscape* (Oxford 1992) 172-173.

gevormd door een plein, basilica, bibliotheken en een zuil. Deze zuil fungeerde als 'templum' voor Trajanus zelf, in plaats van een tempel gewijd aan een god. De zuil vertegenwoordigde het sacrale element en zoog alle aandacht naar zich toe, dus naar Trajanus, waardoor een *Überhöhung* van de macht zichtbaar werd.

Daarnaast bleken de celebratieve en representatieve functies waardoor de identificatie kon plaatshebben uit de aankleding van het forum van Trajanus. Die verwees naar de militaire successen van de keizer in de Dacische oorlogen. Ze bestond met name uit beeldengroepen en afbeeldingen op reliëfs: strijdscènes, twee- en vierspannen, ruitersstandbeelden, sculpturen van belangrijke magistraten en veldheren, gevangen Daciërs, Victoriafiguren, griffioenen, sfinxen en *imagines clipeatae*²⁷ met bijvoorbeeld veldheren erop afgebeeld. Gellius beschrijft een dakdecoratie met daarop afgebeeld gevangen Daciërs, afgewisseld met schilden en ramen en colonnades met vergulde paarden en trofeeën uit de buit, *ex manubiis*, verkregen.²⁸

De zuil vormde het hoogtepunt van de militaire decoratie. De afbeeldingen op de zuil laten werkzaamheden en taken van militairen zien en de rol van Trajanus als overwinnaar en *pontifex maximus*, opperpriester van Rome. De figuur van Trajanus domineert de inhoud van het reliëf op de zuil in hoge mate. Hij komt op een aanzienlijk deel van

Afbeelding 5. Fragment van het reliëf op de zuil - zuidwestzijde vlak boven basis. (Foto: Pamela Doms)

de scènes voor en trekt binnen de betreffende scènes de aandacht naar zich toe. Er zijn weinig gevechtsscènes. Trajanus is op de zuil als onoverwinnelijk afgebeeld, als iemand wiens zegepraal zonder twijfel vaststaat. Trajanus baseerde zich met betrekking tot deze ornamenten dus geheel op zijn eigen militaire prestaties. Ook in de aankleding verschilde hij zo van zijn voorgangers. Zij verbonden hun successen die de representatieve en celebratieve functies van hun bouwprogramma's uitdroegen nog aan religieuze aspecten en legitimatie van de macht. Blijkbaar is die manier van presenteren onder Trajanus niet meer nodig en wordt het geaccepteerd dat de keizer als persoon op de voorgrond geplaatst is. Dit uitte zich ook in het feit dat postuum de urn met as van Trajanus in de zuil bijgezet is en als uniek monument de aandacht op hemzelf vestigde.

²⁷ Dit zijn portretten aangebracht binnen een kader in de vorm van een rond schild.

²⁸ Gellius 13.25.1.

Op welke positie de toeschouwer zich ook bevond op het forum van Trajanus, altijd stond hij oog in oog met de daden (*res gestae*) van de keizer. Zowel wat betreft vormgeving als wat betreft decoratie werd een optimale identificatie met het gebouw mogelijk gemaakt. Dit moet een overweldigende indruk gemaakt hebben. Tegelijkertijd werd de boodschap overgebracht dat dit complex en dus alle faciliteiten die het bood gerealiseerd konden worden uit middelen van de gewonnen oorlogen. De *res gestae* werden zo ook geprojecteerd op de onderdanen van het Romeinse rijk. Het forum representeerde deze gebeurtenissen die voor alle Romeinen van belang waren en hield ze blijvend in herinnering. Ontwerp en aankleding sloten aan bij de bestaande conventies zoals waarneembaar in de eerdere keizerlijke fora, maar voegden daar opnieuw eigen, vernieuwende elementen aan toe. Doordat velen ook de utiliteitswaarde van het project ervoeren, die steeds op het hier en nu betrekking had, waren heden en verleden nauw met elkaar verbonden en kregen meer betekenis. Beide schiepen het kader en de ambiance waarin het dagelijkse leven in Rome zich afspeelde.

Esthetiek en zingeving: een unieke ervaring

Een derde perceptielaag die betekenis aan het stedenbouwkundige landschap geeft, betreft de esthetiek van de gebouwen die er deel van uitmaken. Met esthetiek wordt bedoeld op de schoonheid van gebouwen, maar ook op het zingevingaspect. Het is een gegeven dat zodra de zingeving van een gebouw duidelijk is, men er positiever tegenover staat. Als men gaat kijken naar wat Trajanus liet neerzetten in de stad, is dit een belangrijk element. Hij liet het laatste en grootste forum oprichten. Maar wat was de toegevoegde waarde ervan? Waren er niet al fora genoeg? Moest daar echt een heuvel voor wijken? Het nieuwe forum was alleen de moeite waard als het een bepaalde zin, een zekere meerwaarde had, waardoor de bezoekers van het forum er graag heen kwamen.

Esthetische uitstraling had het forum van Trajanus absoluut. De beroemdste passage uit de antieke literatuur hierover is van de reeds eerder genoemde vierde-eeuwse Romeinse historicus Ammianus Marcellinus. Hij schrijft het volgende, wanneer hij de verwondering weergeeft van keizer Constantius II bij diens aanblik van het forum van Trajanus tijdens zijn bezoek aan Rome in 357 n. Chr.

Maar toen hij bij het forum van Trajanus aangekomen was, een uniek bouwwerk onder elke hemel, naar wij menen, bewonderenswaardig zelfs met de instemming van de goden, bleef hij als door de bliksem getroffen staan, toen hij zijn geestesoog liet dwalen langs de gigantische complexen, die zich niet in woorden laten vatten en niet een tweede maal door de stervelingen gerealiseerd kunnen worden. Dus toen alle hoop om iets van

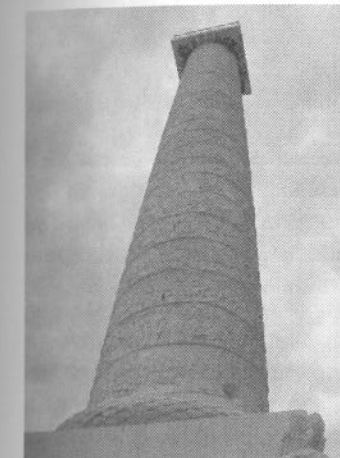
dien aard te ondernemen verdreven was, zei hij dat hij alleen het ruitersstandbeeld van Trajanus, dat opgesteld was in het midden van het omsloten plein en dat de keizer zelf droeg, wilde en kon imiteren.²⁹

Lovende woorden die bewijzen dat ook tweeënhalve eeuw na realisatie het complex nog tot de verbeelding sprak. Dit komt wellicht omdat het '*singularem sub omni caelo structuram*', ofwel 'uniek onder elke hemel' was, om met Ammianus te spreken. Deze uniciteit uitte zich in de afwijkende grootte, in aankleding, maar vooral in het afwijkende ontwerp van het complex. De zuil vervulde hierin een sleutelrol en geeft ons extra aanwijzingen voor de perceptie van het forum en de esthetische waarde die het had voor de bewoners en bezoekers.

Of een zuil nu als mooi of lelijk bestempeld werd, is van ondergeschikt belang als de stedenbouwkundige functie nader wordt bekeken. De zuil was als bouwtypologie een unicum op de keizerlijke fora en moet alleen al daardoor de aandacht getrokken hebben. Ondanks dat de zuil ingesloten werd door de bibliotheken en basilica, is altijd een deel zichtbaar gebleven van daarbuiten. Eenmaal in de hof rondom de zuil kon men de hoogte ervaren en het stand-

beeld van Trajanus boven zich uit zien torenen. Hierdoor werd de *Überhöhung* van de macht letterlijk geïllustreerd.

Daarnaast kon de zuil ook vanuit de bibliotheken bezichtigd worden. Doordat de zuil een beeld van Trajanus droeg, zou hij zelfs als uitzonderlijke basis voor een standbeeld geïnterpreteerd kunnen worden. Maar bovenal deed de zuil stedenbouwkundig gezien dienst als uitkijktoren, die men kon beklimmen. In de zuil zaten kleine ramen, waardoor licht gewaarborgd was, wanneer men zich naar boven begaf. Omdat de trap smal was en het platform klein, zal wel slechts een beperkt aantal bezoekers gelijktijdig de zuil beklommen hebben. Vanaf het platform moet men een geweldig uitzicht gehad hebben over de *Campus Martius*, de markten tegen de Quirinaalheuvel, en, voor zover

Afbeelding 6. Onderaanzicht van de zuil - zuidoostzijde. (Foto: Pamela Doms)

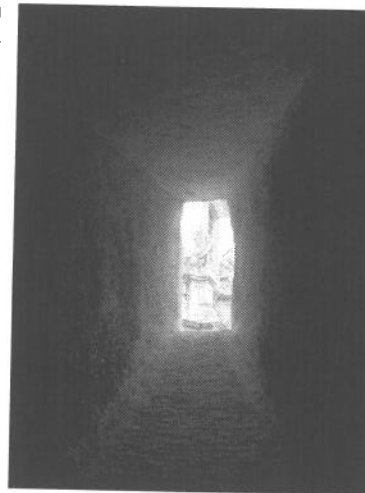
de basilica het zicht niet ontnam, de keizerlijke fora en het Forum Romanum. Mogelijk hebben de bezoekers zelfs in de verte een glimp van de bovenzijde van

²⁹ Ammianus Marcellinus 16.10.15. Deze vertaling is van eigen hand met dank aan collega en classicus S. v. Doren voor enige suggesties.

het Colosseum kunnen opvangen.³⁰ Naast het feit dat de zuil dus een unicum op zich was, verschaft de mogelijkheid tot beklimmen ervan bovendien een unieke ervaring. Op geen enkel ander forum was het mogelijk om vanaf een hoger niveau op de onderdelen ervan en de omgeving ervan neer te zien. Doordat bezichtiging en ervaring van het complex op meerdere niveaus mogelijk waren, werd de toeschouwer als het ware opgeslokt in het gehele complex. Dit moet bijzonder geweest zijn. Ook als men niet tot het gezelschap behoorde dat naar boven mocht, gaf alleen al de wetenschap dat dit kon een extra waarde aan het complex. Bovendien was het forum in geheel ook zichtbaar vanaf de bovenverdiepingen van de naastgelegen markten. Die waren niet voorbehouden aan een klein publiek. Dus er waren meerdere gelegenheden de ervaring op te doen om het forum te bekijken vanaf verschillende niveaus en net als keizer Constantius II 'als door de bliksem getroffen' te blijven staan.

In deze unieke ervaring, deze onderdompeling in pracht en praal, lag tevens een deel van het zingevingsaspect besloten. Het verhoogde de aantrekkelijkheid van het forum en zorgde ervoor dat de bezoeker van het forum een relatie ervoer tussen zichzelf als individu en het bouwwerk als object van zingeving. Ook wij ervaren dit wanneer we langs kenmerkende gebouwen van een stad wandelen of deze bezoeken. Iedere keer beleven we aspecten van het gebouw en laat het een indruk achter. Als een dergelijk gebouw er niet meer zou zijn, zouden we het missen, omdat het deel uitmaakte van onze beleving van de stad en ervaring van zingeving.

Maar niet alleen als individu ervaren we een relatie met het object van zingeving. Ook als collectief bestaat die ervaring. Voor de beleving van de zingeving is steeds een bevestigende omgang met het object van zingeving vereist. In eerste instantie wordt in de opdrachtfase van het gebouw of de invulling van de publieke ruimte de basis gelegd voor het zingevingsaspect. De opdrachtgever laat meteen de meerwaarde van het project zien. Het functionele aspect speelt daarbij vaak een doorslaggevende rol. Het zingevingsproces is een dynamisch proces waarbij steeds veranderingen optreden. Er zijn verschillende fasen aan

Afbeelding 7. Doorkijkje via een raampje in de zuil met zicht op de Santissimo Nome di Maria. Deze achttiende-eeuwse kerk bevindt zich ten noordoosten van de zuil. (Foto: Pamela Doms)

³⁰ M. W. Jones, *Principles of Roman architecture* (New Haven/Londen 2000) 165.

te wijzen in de rol die een gebouw speelt in het zingevingsproces. Dit is ook te koppelen aan een van de benaderingswijzen van Rossi, een toonaangevende architect uit de twintigste eeuw: monumenten zijn een fysieke neerslag van de politieke situatie. Het zijn referentiepunten in een stad die steeds een andere betekenis hebben.³¹ Zo behouden en bewijzen bouwwerken hun waarde, ook als de context verandert. Belangrijk is te beseffen dat de ruimtelijke vormgeving van de stad door mensen bepaald wordt, maar dat omgekeerd diezelfde ruimtelijke vormgeving bepaalt hoe mensen leven. Ter illustratie van dit zingevingsproces is te denken aan de huidige ontwikkelingen in Amsterdam rondom het IJ. Een heel stadskwartier ondergaat daar momenteel een metamorfose en zowel veel bewoners als toeristen gaan nieuwsgierig een kijkje nemen. Iedere keer zien zij nieuwe gebouwen verrijzen en in gebruik genomen worden, zoals het Muziekgebouw aan het IJ en de openbare bibliotheek. Ook tijdelijke onderkomens van het Stedelijk Museum, El Hema en het (weliswaar onlangs gesloten) podium/restaurant Elf leveren hun bijdrage aan de zingeving van dit stadsdeel in aanbouw. De architectuur is zeer divers, de functies evenzeer en zowel oude als nieuwe gebouwen bieden een fraai panorama vanaf de hoger gelegen verdiepingen. De bewoners en toeristen worden opgenomen in het veranderende stedenbouwkundige landschap en zowel als individu als collectief ervaren zij een relatie met dit stadsdeel, waardoor zij steeds zullen terugkeren, ook als in de toekomst alle projecten afgerond en in gebruik genomen zijn.

Alleen al de bouw van het forum van Trajanus zorgde voor ervaring van zingeving bij individu en collectief. De bouwwerkzaamheden waren van uitzonderlijke schaal, evenals de ingrepen in de geografische structuur van de stad. Geen enkele keizer had voorheen een heuvel afgegraven voor het realiseren van een bouwproject. Bij dit bouwproces waren talloze mensen actief. Naast de architect, waren prefecten, curatoren en ondernemers bij het bouwproces betrokken, alsmede vele 'bouwvakkers' die het zware werk verrichtten. Door mee te werken aan een dergelijk project ontstond verbondenheid ermee. Doordat de bouw van het forum gedurende lange tijd voor zoveel werkgelegenheid zorgde, beïnvloedde dat ook economische processen die in de stad gaande waren.

De bewoners en bezoekers zagen in enkele decennia een indrukwekkend project ontstaan waarvan ze later ook gebruik konden maken en door utiliteit en identificatie in konden participeren. De band die daarmee al tijdens het bouwproces met het forum ontstond, is er een van zingeving. Dat deze band bleef bestaan, blijkt uit het feit dat het forum ook in de late oudheid nog volop in gebruik was en aantrekkelijk bleef voor het opstellen van belangrijke staatslieden, dichters en retoren. Dit duidt erop dat het forum frequent bezocht werd en dat het bleef voldoen aan de eisen voor ontplooiing van acti-

³¹ Rossi, *Architectuur van de stad*, 100. Met een verwijzing naar H. Pirenne, *Les villes et les institutions urbaines* (Parijs-Brussel 1939).

viteiten die door het steeds veranderende Rome gesteld werden. Ook de *res gestae* van Trajanus bleven met dezelfde waarde – Trajanus werd beschouwd als een geweldig veldheer – voortbestaan en hij werd door diverse keizers als voorbeeld aangehaald. Het forum van Trajanus was een wezenlijk onderdeel van de stad en vormde een referentiekader in het stadshart.

Voorbeeld van navolging: het forum van Theodosius

Afbeelding 8. Uitzicht vanaf het platform van de zuil richting het zuidoosten op de resten van de basilica. (Foto: Pamela Doms)

us (379-395 n.Chr.) volgde hierin Trajanus het meest door er net als hij een reliëf op aan te brengen. Dit refereerde aan Theodosius' overwinningen op de Goten. Bovenop de zuil werd een beeld van hem geplaatst. Hij gebruikte de zuil in Constantinopel voor het eerst als verheerlijking van militaire daden in relatie tot de keizer. Daarnaast bevatte het forum van Theodosius ook een basilica, waarvan de afmetingen 28 x 80 x 8 meter waren en een ruitersstandbeeld, de zogenaamde *Equus Theodosii*. Soms wordt naar analogie van het forum van Trajanus verondersteld dat het forum ook *exedrae* had, maar dit is onduidelijk. Met uitzondering van de basilica die de afbakening van het forum aan de zuidzijde vormde, is de vormgeving van de begrenzing aan de andere zijden niet bekend. De bouwperiode duurde van circa 386 tot 393/394 n. Chr.³²

³² F.A. Bauer, *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike. Untersuchungen zur Ausstattung des öffentlichen Raums in den spätantiken Städten Rom, Konstantinopel und Ephesos* (Mainz 1996) 187-193. Op pagina 193-194 beschrijft hij vervolgens de aardige idee dat Constantius II zijn indruk van het forum, zoals beschreven door Ammianus Marcellinus, mogelijk mee naar Constantinopel genomen heeft en daarmee de basis heeft gelegd

De elementen van het forum van Theodosius zijn niet in een op zichzelf staande ruimte gesitueerd, zoals bij fora in het westen het geval was, maar geïntegreerd in het meer open karakter van fora in het oosten: tussen basilica en zuil lag de hoofdweg van de stad, de *Mesè*, waardoor de verbindende functie benadrukt werd. De functies van het forum waren administratief, commercieel en politiek van aard, de zuil was celebratief.³³ Ook wat betreft combinatie van functies werd dus het project van Trajanus in enige mate weerspiegeld. Blijkbaar sprak de 'taal' van het forum van Trajanus de keizers in de vierde eeuw aan en paste de *Überhöhung* van de macht in hun machtsrepresentatie. Het voortleven van het ontwerp van het forum van Trajanus in latere tijd laat zien dat het niet alleen waarde had voor het verleden en heden, maar ook voor de toekomst, in een andere omgeving in het oosten van het rijk.

Conclusie

In het bovenstaande heb ik laten zien dat het forum van Trajanus een ontwerp was dat door middel van de perceptielagen utiliteit, identificatie en esthetiek en zingeving grote en blijvende betekenis had voor de stad en haar bewoners en bezoekers. Het onderscheidde zich bovendien in al deze perceptielagen van de eerder gebouwde keizerlijke fora.

Dit blijkt ten eerste uit de utiliteit van het forum. Het sloot een veelheid aan functies in zich, die mogelijk gemaakt werden door de vormgeving van het forum. De combinatie van sociale, economische, administratieve, juridische, bestuurlijke en intellectuele functies die in relatie stond met de commerciële, economische functies van de naastgelegen markten, gaf dit deel van de stad meer stedelijke allure. Ten opzichte van voorgaande fora was de praktische betekenis voor een groot deel van de bevolking duidelijk aanwezig. Dit zorgde ervoor dat het aantrekkelijk was voor de mensen om erheen te gaan en dat het als nieuw centrum kon fungeren waar alle belangrijke zaken van Rome en het Romeinse rijk zich afspeelden. De ligging in de nabijheid van de *Subura* en de beslaglegging op de voorheen schaars bebouwde en minder betekenisvolle ruimte tussen het oude centrum van Rome en de *Campus Martius* versterkten de nieuwe centrale functie van dit gebied en droegen ertoe bij deze functie te behouden.

Ten tweede was het complex zodanig opgezet dat de bewoners en bezoekers, waar ze zich ook in of bij het complex bevonden, overweldigd werden en geconfronteerd werden met de heldendaden die Trajanus voor het Romeinse

voor het ontwerp van het forum van Theodosius. Theodosius zelf bezocht Rome in 388 toen de bouw van zijn forum al enige jaren bezig was. Uiteraard is niet te achterhalen in hoeverre dit klopt.

³³ Bauer, *Stadt, Platz und Denkmal*, 202

Afbeelding 9. Uitzicht vanaf het platform van de zuil richting het zuidoosten, met in de verte het Colosseum. (Foto: Pamela Doms)

rijk en dus voor hen verricht had. Deze fysieke neerslag vormde nu het decor voor de activiteiten in hun dagelijkse leven, als gebruikers of passanten van het forum, en liet hen steeds weer in deze heldenwereld participeren waardoor identificatie met het complex mogelijk was. Doordat de vormgeving van het forum waarmee men zich identificeerde eeuwenlang de basis was voor de ontplooiing van allerlei activiteiten, bleef het waardevol voor de stad en leverde steeds een bijdrage aan de identiteit van haarzelf en haar bewoners.

Ten derde droeg de esthetische uitstraling bij aan de betekenis van het forum. Het was uniek in grootte, ligging en vormgeving en verschaftte ook een nieuwe manier van bezichtigen van een dergelijke gebouwtypologie. De toeschouwer kwam in tegenstelling tot de ande-

re fora niet alleen binnen door een ware monumentale entree, maar zag vervolgens zijn aandacht gericht op de zuil ter ere van de keizer zelf in plaats van op een tempel voor een godheid. Bovendien kon de toeschouwer door middel van de zuil en door de nabijgelegen markten de pracht en praal van het forum of delen ervan vanaf verschillende niveaus bekijken. Dit zorgde voor een totaal nieuwe beleving van architectuur in die tijd. De esthetische uitstraling werd een essentieel onderdeel van de identiteit en werd door zowel het individu als het collectief opgemerkt en maakte het complex tot object van zingeving.

De basis voor de betekenis van het forum werd al gelegd tijdens het bouwproces, waarbij de eerste band van zingeving tot stand kwam. Een grote hoeveelheid mensen was bij de uitvoering van het forum betrokken en tegelijkertijd zagen de inwoners en bezoekers van Rome het forum groeien. Hierdoor ging het deel uitmaken van hun beleving van de stad waarmee ze regelmatig geconfronteerd werden, wanneer ze er langs liepen en het gebouw vervolgens frequent gebruikten en bezochten. Deze band van zingeving bleef bestaan tot in de late oudheid en werd keer op keer bevestigd, doordat het forum steeds ruimte bleef bieden voor het ontplooiën van activiteiten. De werking van de zuil en enkele andere onderdelen van het forum was zo sterk dat ze zelfs geïntegreerd werden in de bouwprogramma's van de keizers in Constantinopel. Het voorbeeld van navolging over het forum van Theodosius illustreert dit. Het forum

van Trajanus heeft daarmee bewezen een krachtig ontwerp te zijn dat ook in een steeds veranderende context betekenis bleef hebben voor de stad en haar bewoners en bezoekers. Kortom, de kwalificatie 'uniek onder elke hemel' is zo gek nog niet.

Pamela Doms is docent Klassieke talen aan het St.-Odulphuslyceum te Tilburg en promovenda aan het Centrum voor Promotieonderzoek van de Radboud Universiteit Nijmegen. De titel van het onderzoek luidt "De bouwpolitiek van keizer Trajanus. De betekenis van het stedenbouwkundige landschap in Rome, zoals vormgegeven onder keizer Trajanus, voor stad en bewoners." •

Krijn Pansters

In het innerlijk van de mens ligt de waarheid

Het gebed bij Augustinus als godsdienstpsychologisch paradigma

Sinds de opkomst van de moderne empirische psychologie, ruim honderd jaar geleden, is het gebed altijd een belangrijk onderwerp van godsdienstpsychologisch onderzoek geweest.¹ Het uitgangspunt was steeds dat het gebed een wezenlijk onderdeel van religie is. William James noemt het bijvoorbeeld 'de ziel en de essentie van religie', terwijl William Selbie concludeert dat het 'een essentieel element in alle religie' is.² Diezelfde gedachte blijft men vervolgens toegeedaan: het gebed vormt 'de kern en de ziel van alle religie' of 'de meest karakteristieke expressie van religieus leven'.³ De meeste psychologische handboeken en studies spreken in deze termen over het gebed, in feite in het verlengde van een veel langere, theologische, traditie.⁴

Een verklaring bieden voor de werkzaamheid van het gebed kon de nieuwe psychologie wellicht nog beter dan deze lange theologische traditie, die tot dan toe toch het alleenrecht leek te hebben. De godsdienstpsychologie ging dergelijke religieuze verschijnselen echter nagenoeg uitsluitend op zichzelf en volgens haar eigen methoden (de methoden van de psychologie, die overheersend medisch-positivistisch waren) bestuderen, waardoor zij, eigennuttig en overmoedig als zij als nieuwe discipline was, methodologische missers beging. Immers, hoezeer men zich ook in spirituele tradities verdiepte met het oog op hun psychologische implicaties, de rijkelijk voorhanden zijnde theologische inzichten werden genegeerd.⁵

Het is dan ook een terechte vraag of men niet eerst de traditionele bidders zelf had moeten bevragen, alvorens quasi-onafhankelijk tot een psychologische

¹ Met dank aan Prof.dr. Jacques Janssen, die de aanzet gaf voor dit artikel.

² W. James, *The varieties of religious experience. A study in human nature* (Cambridge 1902); W. B. Selbie, *The psychology of religion* (Londen 1924).

³ A. Hodge, *Prayer and its psychology* (Londen 1931); W. Brede Kristensen, *The meaning of religion. Lectures in the phenomenology of religion* (Den Haag 1971).

⁴ Zo bijvoorbeeld nog: L.B. Brown, *The human side of prayer. The psychology of praying* (Birmingham & Alabama 1994). Bovengenoemde voorbeelden ontleend aan: J. Janssen, 'Praying as a universalising variable' (ongepubliceerde voordracht).

⁵ Vlg. K. Waayman, *Spiritualiteit. Vormen, grondslagen, methoden* (Kampen 2000) 413.

verklaring voor het gebed te komen. Of had men tenminste te rade moeten gaan bij de grote denkers die het fenomeen, reeds lang vóór de opkomst van de moderne psychologie, uitgebreid bestudeerd hadden? Hun visie was echter 'dogmatisch bezoedeld' en 'zelden objectief': de theologie bedoelt toch eigenlijk God te zeggen wanneer ze gebed zegt, en over Hem valt psychologisch al helemaal niets te zeggen.

Hetzelfde godsdienstpsychologische oordeel staat ook vandaag de dag nog vaak een vruchtbare interdisciplinariteit in de weg: terwijl de theologie heden niet zelden de (godsdienst)psychologische reflectie verwelkomt, blijft de godsdienstpsychologie huiverig voor theologische inzichten.

Dit levert een scheve verhouding op tussen twee disciplines die inmiddels beide hun bestaansrecht bewezen hebben. Wanneer de godsdienstpsychologie meer inzicht wil verwerven in aspecten van religie waarvoor men tot op heden geen goede psychologische verklaring wist te vinden, zoals de mentale en communicatieve processen die zich tijdens het gebed afspelen, zal zij echter ook op theologische theorievorming moeten terugvallen.⁶

Religieuze verschijnselen kunnen daarbij wel degelijk iets over de psyche zeggen, zonder dat men vanuit een bepaald psychologisch schema naar spirituele processen kijkt. Aan de hand van een concreet voorbeeld wil ik laten zien hoe een invloedrijke theologische gedachte over het gebed juist een voorbeeld kan zijn voor nieuwe interpretaties binnen het godsdienstpsychologisch onderzoek. De keuze daarbij voor Augustinus (354-430) en zijn visie op het psychologische proces van het gebed zal niet verbazen: voor velen geldt zijn denken als de basis voor de moderne psychologie.⁷ De reden daarvoor is in de eerste plaats zijn voortdurende nadruk op een inkeer in de mens zelf en op de binnenkant van zijn denken en zijn ziel.⁸

⁶ Brown, *The human side of prayer*, 218: 'previous work on prayer has, however, stressed its outcomes, rather than the processes it directly involves'.

⁷ Zo bijvoorbeeld Charles Taylor, die Augustinus' gedachtegoed ziet als een van de belangrijkste wortels van de moderne zelf-identiteit (*Sources of the self* (Cambridge 1989)). Verder bijvoorbeeld Robert Innes, die meent dat de moderne psychologie over de groei van het zelf naar heelheid veel kan leren van Augustinus' inzichten ('Integrating the self through the desire of God', in: *Augustinian studies* 28 (1997) 67-109).

⁸ Zie over de betekenis van Augustinus voor de uitleg van het gebed verder: V. Brümmer, *Wat doen wij als wij bidden? Een studie in de wijsgerige theologie* (Kampen 1985), passim. Over het gebed bij Augustinus, zie: J.O. Reta, 'Prière et recherche de Dieu dans les Confessions de Saint Augustin', in: *Augustinian studies* 7 (1976) 99-118;

Een implicatie hiervan is de aandacht voor innerlijke groei en dynamiek in het gebed, zoals die tot uitdrukking komt in de geschriften van George Coe en Anna Strong.⁹ Deze psychologen van het eerste uur, uit de eerste generatie van professionals aan het begin van de twintigste eeuw, kennen een bijzondere en originele benadering van het gebed als model voor innerlijke dynamiek en vooruitgang. Onze historische blik op het godsdienstpsychologisch onderzoek laat zien, dat ook deze benadering een theologische verrijking kan vormen voor de huidige godsdienstpsychologie.

De innerlijke dimensie van het gebed bij Augustinus

Augustinus' werk in het algemeen en zijn gedachten over het gebed in het bijzonder leggen sterk de nadruk op de innerlijke dimensie van het religieuze leven. Men hoeft slechts te denken aan de autobiografische *Belijdenissen* (*Confessiones*) om te zien dat het godmenselijke betrekingsgebeuren zich in het diepste binnenste ('interior intimo meo') van de mens afspeelt.¹⁰ Daar immers spreekt God tot de gelovige en de gelovige tot God en het middel tot deze mystieke conversatie is het gebed.

Men zou overigens de *Confessiones* als geheel op kunnen vatten als een gebed:¹¹ Augustinus geeft niet alleen een verslag van zijn leven, maar hij bekent ook voortdurend zijn schuld als zondaar en hij prijst zonder ophouden God om Zijn grootheid en rechtvaardigheid. Deze beide functies van het gebed, de schuldbekennende en de lovende, worden door de titel van het boek reeds prijsgegeven.¹² De *Confessiones* geven niet alleen inzicht in welke functies aan het gebed haar nieuwe christelijke -augustiniaanse- vorm geven; zij laten ook zien hoe belangrijk het gebed voor Augustinus überhaupt is. De kerkvader meent namelijk dat het een onmisbare spirituele oefening is voor iedere christen die op wil klimmen naar, en verenigd wil worden met, God.

M. Schrama, 'Oefenen in verlangen: Sint-Augustinus en het gebed van de christenen', in: *Communio* 16 (1991) 214-224; M. Vincent, *Saint Augustin. Maître de prière. d'Après les Enarrationes in Psalmos*. Théologie historique 84 (Parijs 1990); R. H. Weaver, 'Prayer', in: A.D. Fitzgerald (red.), *Augustine through the Ages. An encyclopedia* (Grand Rapids 1999) 670-675.

⁹ G.A. Coe, *The psychology of religion* (Chicago 1916); A.L. Strong, *The psychology of prayer* (Chicago 1909).

¹⁰ Waayman, *Spiritualiteit*, 362.

¹¹ Dit doet Augustinus zelf ook: *Confessiones* I, 15,24 (Aurelius Augustinus, *Belijdenissen* (Baarn 1988) 43).

¹² *Confessiones* is afgeleid van het werkwoord *confiteri* dat 'belijden' betekent, zowel in de zin van 'bekennen' als van 'loven'.

Het innerlijk van de ziel is voor Augustinus het uitgangspunt van communicatie met God: 'Alleen maar langs mijn ziel zal ik tot Hem opklimmen'.¹³ De bemiddeling die door het gebed wordt mogelijk gemaakt heeft een sterk innerlijke dimensie, want de mens wendt zich vanuit zijn binnenste tot God en daar wordt hij ook door God aangesproken. De belangrijkste functies van het gebed zijn dan ook die, die op de innerlijke mens gericht zijn.¹⁴

Wat gebeurt er volgens Augustinus precies wanneer de ziel bidt tot God? Wat houdt deze innerlijke dimensie van het gebed eigenlijk in? Het gaat niet zomaar om de binnenkant van de ziel (het bewustzijn?), waarop Augustinus duidt als hij spreekt over de communicatie tussen God en de ziel (waarbij de ziel zich op God richt én God zich op de ziel richt). De vraag hoe, in de gedachte van Augustinus, de eigen ziel wordt aangesproken, wanneer men in zijn gebed tot God spreekt, verdient het paradoxale antwoord: wanneer God in het gebed wordt aangesproken, spreekt men eigenlijk tot zijn eigen ziel.

Alvorens verder te kijken naar wat er tijdens het gebed precies gebeurt in het innerlijk van de mens, moet duidelijk gemaakt worden op welke wijze Augustinus meent dat men zou moeten bidden om tot God te kunnen opklimmen. Er zijn immers meerdere soorten van gebed en Augustinus beperkt zich in zijn werken nooit alleen maar tot de innerlijke functies van gebed. Omdat in zijn ervaring evenwel slechts één soort gebed een *constructieve* verhouding tussen ziel en God werkelijk mogelijk maakt, is het nodig deze soort te onderscheiden van de minder effectieve en minder prijzenswaardige soorten van gebed.

Een gebed van vragen en andere aspecten van het gebed bij Augustinus

Veelvuldig komt ook in Augustinus' andere werken het gebed op een of andere manier ter sprake. De meest bekende verhandeling is wel die in de brief aan Proba.¹⁵ Hierin geeft Augustinus aan de edelvrouw Proba uitleg over wat en hoe men zou moeten bidden. Hij geeft daarbij het volgende advies: men moet in het gebed altijd vragen om het gelukzalige leven.¹⁶ Het gelukzalige leven is volgens hem de eeuwige aanschouwing van God in het leven na de dood.¹⁷ Door het gebed wordt in ons hart de ruimte geschapen die nodig is om deze grote gave van God te kunnen ontvangen: 'omdat het hart van de mens daarheen moet opstijgen, zullen we immers in een hart dat des te meer kan bevatten, opne-

¹³ *Confessiones* X, 7,11 (*Belijdenissen*, 223).

¹⁴ Zie hieronder.

¹⁵ *Epistola* 130 (Aurelius Augustinus, *Staat van ontlediging, staat van gebed. De brief aan Proba over het gebed en het goede van de weduwstaat* (Brugge 1992)).

¹⁶ *Epistola* 130, IV,9 (*Staat van ontlediging*, 58).

¹⁷ *Epistola* 130, VIII,15 (*Staat van ontlediging*, 63).

men, naarmate we er getrouwer in geloven, er vaster op hopen en er vuriger naar verlangen'.¹⁸ Het gebed, dat altijd moet voortduren, dient er dus toe om ons niet aflatende verlangen in geloof, hoop en liefde naar dit leven bij God tot uitdrukking te brengen.¹⁹

Ook in de *Enarrationes in Psalmos* en in *De sermone Domini in monte* schenkt Augustinus uitvoerig aandacht aan het gebed.²⁰ In het commentaar op de psalmen stelt Augustinus het gebed gelijk aan het verlangen van de ziel tot God: 'en toch is er een voortdurend innerlijk gebed, en dat gebed heet verlangen'.²¹ In de verhandeling over de bergrede beschouwt Augustinus het gebed als een uitnodiging aan God om in de ziel te komen wonen: 'Omdat de inspanning van het bidden ons hart zuivert, verheldert en verruimt om de goddelijke gaven te ontvangen die ons geestelijk worden ingestort'.²²

In deze werken gaat het voortdurend om de bemiddelende rol van het gebed tussen een vragende ziel en een gevende God. Echter, en dit is een wezenlijk punt, slechts bepaalde vormen van vragen maken in die communicatie echte vooruitgang van de ziel op haar weg naar God toe mogelijk. Anders gezegd: wát gevraagd wordt en hóe om iets gevraagd wordt, bepaalt de mogelijkheid tot en mate van vooruitgang van de ziel. Een systematisch overzicht van de verschillende facetten van het gebed, zoals die in alle andere verhandelingen, preken en brieven van Augustinus naar voren komen, kan dit duidelijk maken.²³ Een dergelijk overzicht kan de innerlijke functies van het gebed, in de ogen van Augustinus de belangrijkste, duidelijker voor het voetlicht brengen.

Voor het vraaggebed gebruikt Augustinus het woord *oratio*.²⁴ In de *oratio* vraagt de ziel op een of andere wijze om hulp, steun of bijstand van God. De contingentie van het aardse bestaan maakt deze vraag noodzakelijk. We zagen reeds dat men volgens Augustinus altijd om het gelukzalige leven moet vragen. Dit is het hoogste goed waarom gevraagd kan worden, omdat dit de ziel het meest bij God brengt. Zijn boodschap is eigenlijk de volgende: hoe hoger of nobeler (dat wil zeggen: hoe dichter bij God) het gevraagde, des te legitiemer het gebed. Hoe meer men om goddelijke zaken vraagt, des te effectiever ook het gebed. Dit betekent niet dat men niet om lagere, aardse zaken zou mogen vragen. Ook die kunnen het gebed rechtvaardigen. Echter, het gevraagde moet altijd in dienst

¹⁸ *Epistola* 130, VIII, 17 (*Staat van ontlediging*, 66).

¹⁹ *Epistola* 130, IX, 18 (*Staat van ontlediging*, 66).

²⁰ Zie met name: T.J. van Bavel, *Als je hart bidt... Augustinus' leer over het gebed* (Leuven 1996); Aurelius Augustinus, *Het huis op de rots. Verhandeling over de bergrede [De sermone Domini in monte]* (Budel 2004).

²¹ *Enarrationes in Psalmos* 37, 14 (PL 36, 404).

²² *De sermone Domini* 2, 18 (*Het huis op de rots*, 136); *De sermone Domini* 2, 14 (*Het huis op de rots*, 132).

²³ Het volgende overzicht is gebaseerd op Weaver, 'Prayer'.

²⁴ *Oratio* omvat qua betekenis ook: *deprecatio*, *intercessio* en *invocatio*.

staan van de wil om het hoogste goed te bereiken: 'Augustine allowed that the Christian might pray for such things as life, health, friendship, marriage, continence, a sufficiency of the necessities of life. To petition God for these goods is proper, but only if the petitioner seeks them for the sake of the contribution they might make to the attainment of the eternal good'.²⁵

Tegenover *oratio* staat *laus*, het gebed van lof.²⁶ In het lofgebed prijst men God om Zijn grootheid, goedheid en rechtvaardigheid. Het gebed drukt vreugde uit om Zijn gaven. Het loven komt ook tot uitdrukking in de *confessio* van de nederige gelovige, die zichzelf als schuldbelijgend zwak schepsel stelt tegenover een immens grote en goede God. Het schuldboekende aspect van de *confessio* draagt overigens weer onmiskenbaar een element van *oratio* in zich, namelijk steun en kracht vragen om zich van de zonde te kunnen bevrijden.²⁷

Het gebed kan ook een vorm zijn van oefening in zelfdiscipline. Augustinus spreekt over het gebed in het kader van de tijden waarop men moet bidden, met welke houding men moet bidden en of men met of zonder woorden moet bidden. Het gaat hier om een oefening op regelmatige basis die helpt de gedachtestroom te controleren en de eigen ziel zonder ophouden op God te leren richten. Het bidden is een oefening die geloof, hoop en liefde intensiveert en het verlangen sterkt. Wat dit laatste betreft hebben we reeds gezien: 'uw verlangen is uw gebed. Als uw verlangen continu is, is uw gebed continu'.²⁸

Het gebed is daarmee ook een middel tot het uitdrukken van verlangen. Omdat het aardse leven als het ware een reis is naar de eeuwige gelukzaligheid, het hoogste goed, moet het verlangen naar dit reisdoel gevormd en gesterkt worden. Het verlangen helpt de reiziger vooruitgang te maken door aan God op doordringende wijze zekerheid omtrent die uiteindelijke gelukzaligheid te vragen. Daarbij geldt: 'The desire for God is to be understood equally as that which we enact in reaching out to what lies transcendently beyond ourselves and as the fundamental immanent principle of our own being'.²⁹ Deze beide aspecten van het verlangen maken de hartstochtelijke beweging naar God, van binnen naar buiten, mogelijk.

²⁵ Weaver, 'Prayer', 672. Vlg. *Epistola* 130, V, 11- 130, VII, 14 (*Staat van ontlediging*, 59-62).

²⁶ *Laus* omvat qua betekenis ook: *jubilatio*.

²⁷ Zo ook in *Epistola* 177, 4 (PL 33, 766).

²⁸ *Enarrationes in Psalmos* 37, 14 (PL 36, 404).

²⁹ Innes, 'Integrating the self', 98.

Het 'construatur' van de ziel in het gebed van Augustinus en neo-platoonse elementen

Hoewel het doel van elk aspect van het gebed altijd de hoogste gelukzaligheid is, het eeuwige goed oftewel het eeuwige verblijf van de ziel bij God, valt op dat lang niet alle aspecten direct gericht zijn op de ziel c.q. de innerlijke mens. Het gaat hier ook om de fysieke en mentale training, om de loftuiting tot een ons overstijgende God, om de praktische kanten van het spreken tot God en om het verkrijgen van materiële steun. Maar die aspecten die meer betrekking hebben op het innerlijk leven van de gelovige, op de binnenkant van de ziel, moeten hiervan onderscheiden worden: schuldbesef, verlangen, de theologale deugden (geloof, hoop en liefde), bereidheid tot overgave, etcetera. Deze zijn meer innerlijk van aard en om deze meer innerlijke aspecten gaat het hier ook.

Met dit onderscheid tussen uiterlijke en innerlijke aspecten is het ook mogelijk om de innerlijke functies van het gebed nader te definiëren. In ieder geval zijn het die functies die de ziel in het gebed letterlijk tot inkeer laten komen. De ziel wordt op zichzelf gericht. In dit verband is het dat Augustinus in zijn brief aan Honoratus spreekt over het 'opgebouwd worden' (*construatur*) van de ziel.³⁰ Het gaat Augustinus daar om de vraag wat er door middel van het gebed aan God wordt medegedeeld. Het antwoord luidt dat de mens zich in geen geval tot de eeuwige waarheid wendt om Hem op de hoogte te stellen van zijn noden en wensen: de Vader weet immers reeds wat de mens nodig heeft voordat die erom vraagt.³¹ Nee, er wordt gebeden *opdat de ziel zichzelf opbouwt!*

Dit *construatur* heeft alles te maken met die innerlijke functie van het gebed. Wat Augustinus precies met *construatur* bedoeld wanneer hij het heeft over hoe het gebed van binnen functioneert, is niet uit te leggen zonder inzicht in de neo-platoonse denkbeelden die aan de basis liggen van zijn spirituele denken.³² Het betreft met name de opvattingen over de relatie tussen ziel en God, de contemplatie van God en de daarmee samenhangende opvattingen over zelfkennis en Godskennis. In hoeverre hebben deze neo-platoonse denkbeelden Augustinus' denken over de innerlijke werking van het gebed bepaald?

³⁰ *Epistola* 140, 69 (PL 33, 568): '... sed quia necesse habet rationalis creatura obtemperans Deo, temporales causas ad aeternam veritatem referre, sive petendo quod erga se fiat, sive consulendo quid fiat; qui pius mentis affectus est, ut ipsa construatur, non ut Deus instruatur' ('...maar omdat het voor het rationele schepsel dat gehoorzaamt aan God noodzakelijk is zich (zelfs) voor tijdelijke zaken te wenden tot de eeuwige waarheid, ofwel om Hem te vragen dat iets gebeurt, ofwel om Hem te raadplegen over wat gebeuren moet; dit [bidden] is het resultaat van een vrome geestelijke affectie, niet om God op de hoogte te stellen, maar om zichzelf op te bouwen').

³¹ *Vlg. Matt.* 6,8.

³² Met name het denken van Plotinus en Porphyrius.

Volgens het neo-platonisme is de ziel het beeld van God en dit wordt gezien als de basis van de noodzaak tot geestelijke verinnerlijking. De ziel moet namelijk in zichzelf een toegang tot het goddelijke vinden om vanuit het tijdelijke tot het eeuwige te kunnen opstijgen. Ook Augustinus' leer over de geestelijke ontwikkeling heeft het beeld zijn van God als uitgangspunt: 'Zentralgedanke des augustinischen Systems der Entwicklung des geistlichen Lebens ist die *Gottbenbildlichkeit* des Menschen.'³³ Zelf zegt hij: 'Keer terug naar je hart en zie daar wat je wellicht gewaar wordt van God, want daar bevindt zich het beeld van God'.³⁴ Het gaat hier om een verinnerlijking die voorafgaat aan het opstijgen. Ook deze gedachte, die van het opstijgen van de ziel naar God, vinden we bij Augustinus met grote regelmaat terug: 'Bij mijn trapsgewijze opklimming naar Hem die mij gemaakt heeft';³⁵ 'Het doel van die houding is de ziel aan te sporen zich tot de hogere natuur, tot God, te richten';³⁶ etcetera. In elk geval moet de ziel zichzelf verheffen boven zichzelf om op te kunnen stijgen: 'Wanneer raakt mijn ziel boven zichzelf, tenzij zij zich verheft boven zichzelf? Want als mijn ziel in zichzelf blijft, dan ziet ze niets anders dan zichzelf'.³⁷

Wanneer de ziel naar binnen gaat,³⁸ keert zij zich in eerste instantie tot haar geheugen. Het is immers in de herinnering, dat het beeld van God bewaard wordt: 'De mens moet God in zichzelf vinden - en daarvoor is de herinnering het aangewezen vermogen'.³⁹ Augustinus zegt: 'In mijn binnenste verricht ik alles, in het enorme paleis van mijn geheugen'.⁴⁰ Daar, in de inwendigheid, het bewust-zijn, het geheugen, wordt God gekend.⁴¹

Sterk gerelateerd aan de noodzaak tot verinnerlijking is dus ook de noodzaak tot kennis: het in zichzelf keren is noodzakelijk voor zelfkennis en Godskennis. Zonder dat de ziel kennis verwerft van zichzelf en in zichzelf, is kennis van God überhaupt niet mogelijk. Kennis is het resultaat van de beweging naar binnen, terwijl Godskennis het resultaat is van zelfkennis. Men zou kunnen zeggen: hoe meer men zichzelf kent in zichzelf, hoe meer men God kent. In de opstijgende beweging van de zelfkennis wordt de terugkeer in zichzelf een heenkeer naar de Oorsprong.⁴²

³³ E. Hendrikx, *Augustins Verhältnis zur Mystik. Eine patristische Untersuchung* (Würzburg 1936) 345.

³⁴ *Tractatus in Joannis evangelium* 18,10 (PL 35, 1541).

³⁵ *Confessiones* X, 8,12 (*Belijdenissen*, 223). Het betreft hier het (neo)platoonse *gradibus ascendens*.

³⁶ *De sermone Domini* 2,18 (*Het huis op de rots*, 136).

³⁷ *Enarrationes in Psalmos* 41,8 (PL 36, 469).

³⁸ Met deze weg naar binnen neemt Augustinus afstand van Plato. Zie: Taylor, *Sources of the self*, 129.

³⁹ P. de Wind, 'Verinnerlijking als weg naar de waarheid', in: *Inleiding in de filosofie* (Cursusboek Open Universiteit) 183-190, aldaar 186.

⁴⁰ *Confessiones* X, 8,14 (*Belijdenissen*, 225).

⁴¹ M. Schrama, *Augustinus. De binnenkant van zijn denken* (Zoetermeer 1999) 59.

⁴² R. Berlinger, *Augustins dialogische Metaphysik* (Frankfurt am Main 1962) 203.

De elementen van het neo-platonisme (het wezen van de ziel, het geheugen, zelfkennis en Godskennis, het opstijgen naar God) worden zo door Augustinus in zijn christelijke leer geïntegreerd. Hoe de verschillende elementen in de augustiniaanse context hun samenhang vinden, wordt door T. Huyberts op inzichtelijke wijze verwoord: 'De enige reden van het feit, dat de ziel beeld is van God, is immers deze, dat zij God kan kennen en beminnen'.⁴³ En verder: 'Pas langs en over de zelfkennis heen, die zetelt in het innerlijk van de mens, in het geheugen, bereikt de mens het meer innerlijke, de altijd aanwezige God'.⁴⁴ Tenslotte: 'Het blijkt dus, dat de zelfkennis behalve kennis van zichzelf ook een initiale Godskennis is'.⁴⁵

De ziel is dus beeld van God, ze kan God kennen en het kennen van God is slechts mogelijk door middel van kennis van het eigen innerlijk, want daar bevindt zich ook God. Het kennen van zichzelf is volgens Augustinus de stap die gezet moet worden om God te kennen.⁴⁶ De belangrijkste reden nu waarom de ziel deze stap ook maakt, is haar Godsverlangen. Het Godsverlangen is eigenlijk de wil om de weg af te leggen naar God, om van zelfkennis naar Godskennis op te klimmen.⁴⁷ Het Godsverlangen vormt de weg naar volle Godskennis, en die 'bestaat in het tot act brengen van de kennis van de eigen ziel'.⁴⁸

De essentie en psychologische dimensie van Augustinus' gebed

Het gebed is volgens Augustinus een uitdrukking van verlangen naar God. Tegelijk is het een vraag om de eeuwige aanschouwing van God.⁴⁹ Aangezien verlangen de overgang van zelfkennis naar Godskennis aanstuurt, is het gebed niets anders dan het middel tot deze overgang. Men kan dus zeggen: *bidden is het tot act brengen van de kennis van de eigen ziel om door middel van zelfverwerkelijking de eeuwige aanschouwing van God te verwezenlijken*. De zelfverwerkelijking vindt plaats wanneer de ziel meer en meer verlangt om door middel van zelfkennis God te leren kennen: 'In desiring more he further extends the capacity of his soul. Thus a virtuous circle operates linking the desire of God with the growth of the self'.⁵⁰ De verwezenlijking van de eeuwige aanschouwing van God vindt plaats wanneer de ziel door geloof, hoop en liefde God (het hoog-

⁴³ T. Huybers, 'Zelfkennis en Godskennis in de geest volgens S. Augustinus' 'De Trinitate', in: *Augustiniana* 4 (1954) 269-304, aldaar 292.

⁴⁴ Huybers, 'Zelfkennis en Godskennis', 301.

⁴⁵ Ibid., 298.

⁴⁶ Wind, 'Augustinus over de vraag naar het ware', 177.

⁴⁷ 'Verlangen is een beweging van de wil' (Schrama, 'Oefenen in verlangen', 214).

⁴⁸ Huybers, 'Zelfkennis en Godskennis', 300.

⁴⁹ Zie noot 18.

⁵⁰ Innes, 'Integrating the self', 96.

ste goed) in zichzelf schouwt: 'Als de mens het Goede in zich kan schouwen, dan schouwt hij God' en: 'La présence de Dieu à l'âme et la présence de l'âme à Dieu ne font plus qu'un seul foyer d'amour'.⁵¹ God is dan on-middelbaar aanwezig: 'Dieu est présent immédiatement à l'âme'.⁵²

Bovengenoemde zelfverwerkelijking is het die Augustinus bedoelt met *construatur*: de ziel bidt opdat zij door middel van zelfkennis 'opgebouwd wordt' tot eeuwige kennis van God, het hoogste goed, het gelukzalige leven. Hierin zit de beweging die de ziel verheft tot God nadat zij in zichzelf gevoerd is, 'leading from the exterior to the interior and from the interior to the superior'.⁵³ Deze beweging is het die het innerlijke gebed mogelijk maakt.

Wat de mens volgens Augustinus door middel van het gebed kan bereiken en hoe hij moet bidden om dat te bereiken, vat Augustinus als volgt kernachtig samen: 'ga niet naar buiten; keer terug in jezelf; in het innerlijk van de mens ligt de waarheid'.⁵⁴ Hieraan zijn een aantal, in psychologisch opzicht zeer relevante, implicaties verbonden. Het gebed van Augustinus behelst immers op een of andere manier een uitwerking op de psyche (ziel), door een verandering die zich in de psyche voltrekt.

In zijn notie van innerlijkheid duidt Augustinus tegelijk de noodzaak voor de ziel aan om 'terug te keren in zichzelf'. Het gebed dat het meest aan deze opdracht beantwoordt, is het gebed dat de toegangspoort tot God in de psyche zelf zoekt en vindt. Wanneer men er tijdens het bidden in slaagt in zijn binnenste die poort te vinden, ontvangt men de zekerheid spoedig zijn innerlijke zoektocht naar het hoogste goed of de eeuwige waarheid af te kunnen sluiten.⁵⁵ Daarmee, zo zou men kunnen zeggen, kan het Goddelijke slechts via het menselijke c.q. psychologische gekend worden. Door het feit dat men naar binnen keert, kan men God ontmoeten. En die inkeer betekent meteen ook: uitzicht op heil en gelukzaligheid. Dit is de theologische relevantie van Augustinus' schema; dit is wat het de ziel theologisch gezien oplevert.

Maar wat is nu de *psychologische* implicatie van Augustinus' visie op de innerlijkheid, vooral als we zijn opmerking in herinnering roepen dat men bidt 'om zijn eigen ziel op te bouwen'? Wat betekent de notie van innerlijkheid eigenlijk, in het kader van dit 'opbouwen', voor het onderwerp van die weg naar Godskennis, de psyche? Het gaat hier om een *proces*. Innerlijkheid betekent voor de psyche het zich verinnerlijken. Zij moet naar binnen gaan en dat vereist een

⁵¹ Huybers, 'Zelfkennis en Godskennis', 296; A. Besnard (red.), *Prier Dieu. Les psaumes* (Parijs 1964) 30.

⁵² Besnard, *Prier Dieu*, 28.

⁵³ E. Gilson, *The christian philosophy of Saint Augustine* (Londen 1961) 20.

⁵⁴ *De Trinitate* XII,1 (PL 42, 997).

⁵⁵ Augustinus bedoelt hiermee, zoals gezegd: het gelukzalige leven, waarin de eeuwige aanschouwing van God zich verwerkelijkt.

verandering in het denken van gerichtheid op de buitenwereld naar gerichtheid op de binnenwereld. Dit maakt het mogelijk dat zij zich afsluit van de zintuiglijke dingen en ontvankelijk wordt voor de ervaring van het eigen innerlijk. Tegelijkertijd, zo leert ons Charles Taylor over Augustinus' visie op het zelf, verwerft zij zich een positie buiten de wereld van de zintuiglijke dingen. Deze positie is een innerlijk standpunt, een 'eerste persoon standpunt'.⁵⁶ Het is de zekerheid van het 'mij' als basis voor de zoektocht naar de waarheid.⁵⁷

Naar binnen gaan betekent daarom het zich verwerven van een positie als centraliteit. Op meerdere plaatsen spreekt Augustinus over deze 'proto-cogito'-positie:⁵⁸ in de *Soliloquia* bijvoorbeeld komt hij na een aantal vragen en antwoorden ('Weet je dat je denkt?' 'Ik weet het'. 'Dus is het waar dat je denkt?' 'Het is waar'.) tot de conclusie: 'daarom weet je dat je bestaat, je weet dat je leeft, je weet dat je begrijpt'.⁵⁹ Op gelijke wijze zegt hij in *De Civitate Dei*: 'Wie niet is, kan zich immers ook onder geen beding vergissen, en ik ben dus, als ik mij vergis. En omdat ik dus ben, als ik mij vergis, kan ik me onmogelijk vergissen in de uitspraak dat ik ben, aangezien het vaststaat dat ik ben, als ik me vergis'.⁶⁰

Wanneer de psyche door een beweging naar binnen de zekerheid van een eigen positie als zichzelf heeft verworven, wanneer zij heeft ontdekt dat ze bestaat als zichzelf, kan zij zich gaan richten op iets hogers. Zij maakt als centraliteit de toegang tot een hogere conditie mogelijk.⁶¹ En daar begint de weg (terug) naar de goddelijke waarheid.⁶² Concluderend zou men kunnen zeggen, dat de psyche in haar innerlijkheid het fundament wordt waarop *gebouwd* gaat worden.

Operationalisering van Augustinus' inzichten: de 'vergeten visie' van Coe en Strong

De benadering van Augustinus heeft vanuit de godsdienstpsychologie kritiek gekregen vanwege de exclusieve betoning van het individuele innerlijk en daarmee de negatie van alle mogelijke sociale invloeden. Met name Don Cupitt heeft

⁵⁶ Taylor, *Sources of the self*, 131.

⁵⁷ Ibid., 133.

⁵⁸ Vlg. P. Böhner & E. Gilson, *Christliche Philosophie. Von ihren Anfängen bis Nikolaus von Cues* (Paderborn 1954³) 171.

⁵⁹ *Soliloquia* II,1 (PL 32, 885).

⁶⁰ *De Civitate Dei* XI,26 (Aurelius Augustinus, *De stad van God* (Baarn 1983) 528-529).

⁶¹ Taylor, *Sources of the self*, 132.

⁶² In *De libero arbitrio* geeft Augustinus een filosofische uitleg van waarom de ziel moet erkennen dat er een hogere waarheid bestaat, als ze erkent dat ze zelf krachtens haar rede bestaat. Zie bijvoorbeeld II, 6,13 en II, 12,34 (Aurelius Augustinus, *Over de vrije wilskeuze* (Baarn 1994) 69, 87).

deze kritiek geformuleerd.⁶³ Hij meent dat de menselijke realiteit primair naar buiten gericht is, interactief, en communicatief, omdat mensen slechts de som zijn van al hun communicatieve acties met andere mensen. Het innerlijk en het mentale zijn slechts een bijproduct van onze sociale realiteit.

Daarom is ook het persoonlijk gebed een afgeleide van het publieke gebed. Cupitt spreekt hier over een 'geïnternaliseerd ritueel'. Het gebed kan niet anders dan sociaal zijn omdat er gecommuniceerd wordt in taal en taal is een sociale constructie die op een bepaalde manier onze realiteit schept. Ook het persoonlijk gebed bestaat slechts dankzij een sociale relatie. Die relatie is er een tussen bidder en 'object' van zijn gebed, een God voortkomend uit onze (pathologische) behoefte aan een metafysische realiteit tegenover onze met anderen gedeelde wereld. Die God wordt niet alleen een referentiepunt boven ons, maar door de internalisering van een persoonlijk gebed ook een 'super-ego'.

Bidden is communiceren met een ons overstijgende communicatiepartner. Binnen de subjectiviteit van het persoonlijk gebed gaat het relationele proces als een betekenisvol spreken met de ander zijn gang. Dit is de gedachtegang van Cupitt waarmee hij Augustinus' idee van het zelf als een op zichzelf staande realiteit in het gebed bekritiseert. Augustinus' nadruk op de innerlijkheid als voorwaarde voor het gebed moet volgens hem vervangen worden door de uitwerking die onze sociale relaties en onze communicatie met anderen op ons hebben. Het zelf is altijd een sociaal zelf, gevormd door een door taal en communicatie bepaalde realiteit. Het gebed is altijd een sociale gebeurtenis, sociaal aangeleerd en gereguleerd en uitgedrukt in de taal van een gemeenschap.⁶⁴

Maar zegt Augustinus nu eigenlijk niet hetzelfde? In zijn ogen maakt de psyche immers op een gegeven moment de omslag van haar meest innerlijke positie naar een veel hogere conditie, waarmee zij gaat communiceren. Wanneer de innerlijkheid gerealiseerd is, begint een dialoog met God. Bovendien is die dialoog er niet slechts omwille van God, maar ook moet de psyche er het voordeel van ondervinden door een groeiend bewustzijn. Bidden deed men immers voor de ontwikkeling van de eigen ziel (*construatur*). Naast innerlijkheid is dus ook dialoog een implicatie van Augustinus' ontwikkelingsleer van het gebed. Wanneer de psyche God aanspreekt tijdens het gebed, antwoordt God in haar binnenste. En in de communicatie met deze gesprekspartner, maakt de psyche vooruitgang.

Het is juist deze gedachte, die men in de psychologische literatuur van het begin van de vorige eeuw terugvindt. De vroege godsdienstpsychologen George Coe en Anna Strong wijzen reeds op communicatie en ontwikkeling als wezenlijke onderdelen van het gebed. Noties als 'dialoog' en 'groei' vormen zozeer de

⁶³ D. Cupitt, *The new christian ethics* (Londen 1988). Zie ook: Brown, *The human side of prayer*, 93-110.

⁶⁴ Brown, *The human side of prayer*, 110.

bouwstenen voor hun psychologisch ontwikkelingsmodel, dat dat haar wortels had kunnen hebben in de augustiniaanse (neo-platoonse) gedachte van het opstijgen van de ziel naar God. Ook hier is communicatie de voorwaarde voor de vooruitgang van de ziel.

Zo spreekt George Coe over de structuur en de functie van het gebed.⁶⁵ De structuur van het gebed heeft betrekking op de interne conversatie die plaatsvindt tussen twee gesprekspartners ('termini'). Het gebed is een spreken tot of met een God.⁶⁶ De bidder ervaart daarbij altijd een bepaalde dualiteit tussen zichzelf en God en de vraag is, hoe hij dit oplost. Coe acht het mogelijk dat eigen gedachten, emoties en doelen als onmiddellijke communicatie van God ervaren kunnen worden, wanneer de bidder zijn behoeften (de reden waarom hij bidt) in zichzelf representeert en ze met God in relatie brengt door te bedenken hoe God ze zal zien. Het gaat hier om auto-suggestie door een concentratie op God. Daarom laat introspectie tijdens het bidden niet God zien, maar het eigen idee van God. Communicatie met God is daarmee communicatie tussen twee mentale toestanden van de bidder.

Over de functie van het gebed zegt Coe het volgende: bidden is zichzelf samenbrengen en kracht opdoen. De bidder vernieuwt zichzelf door zijn eigen ervaring bewust sociaal te maken en door te beseffen, dat zelfs het persoonlijke gedeeld wordt. Men doet kracht op omdat men zich begrepen voelt door de ander en het delen met de ander van zijn geheimen draagt bij aan de organisatie van het zelf. Coe benadrukt dat het hier gaat om de bevestiging van eigen verlangens, die resulteert in de organisatie van die verlangens in een systeem van verlangens dat als superieur herkend wordt en dan eigen gemaakt wordt.

Deze 'sociale' benadering van het gebed zien we ook bij Anna Strong.⁶⁷ Zij spreekt over het essentieel sociaal karakter van het zelf: het zelf wordt een zelf door een persoonlijke relatie en door het aangaan van nieuwe relaties ontstaat steeds een nieuw zelf. Het zelf groeit doordat andere zelden worden geïncorporeerd. Het gebed is een vorm van dit sociale proces. Het is 'de directe interactie van twee zelden die tegelijkertijd in het bewustzijn opkomen, als resultaat van een behoefte, een gebrek, een storing die de aanwezigheid van een completer en adequater zelf nodig heeft voordat het overwonnen kan worden'.⁶⁸ Het doel van het gebed is dus een completer, minder gedeeld, adequater en sterker zelf.

Van God is nu sprake wanneer het bewustzijn de hoogste en puurste affecten en morele sentimenten neemt als een zelf, waarmee het in gemeenschap treedt. Met die God wordt als met een ander zelf een sociale relatie aangegaan.

⁶⁵ Coe, *The psychology*, 302-320.

⁶⁶ Ibid., 302.

⁶⁷ Strong, *The psychology*.

⁶⁸ Ibid., 24.

Die relatie bestaat uit een dynamische eenheid op grond van het feit dat zowel ander (God) als zelf voortkomen uit het bewustzijn. De ander (God) heeft dezelfde sociale realiteit als het zelf. Zo is het gebed een sociale relatie tussen een zelf en een ander (God), waarbij het zelf een verlangen representeert en de ander (God) een middel tot bevrediging daarvan.⁶⁹

Conclusie: 'historische' kijk op en theologische verrijking van de godsdienstpsychologie

Bij wijze van conclusie zetten we de denkbelden van Augustinus en die van Coe/Strong over het gebed nog eens op een rijtje:

Augustinus	Coe/Strong
Uit de relatie zelf-God ontstaat een verheven zelf (een Godgelijkend(er) zelf)	Uit de relatie tussen verschillende zelden ontstaat een nieuw zelf
Integratie van het zelf/vereniging in zichzelf	Zichzelf samenbrengen
Groei van het zelf	Leven en groeien
Beweging	Beweging naar het idee van God
Opgebouwd worden	Kracht opdoen
Perfectionering van het zelf	Een completer en meer adequaat zelf
Zich richten op een hogere natuur	Organisatie van de eigen verlangens in een superieur systeem
Zich verheffen boven zichzelf/reikhalzen	Het grotere zelf
Persoonlijke transformatie	Zelfvernieuwing/ontstaan van een nieuw zelf
Zichzelf tot gezicht komen	Zelfbevestiging
Overstijgen, omvormen, transformeren	Produceren van een ander zelf
Tot act brengen van de kennis van de ziel	Ontwikkeling van geloof
God bereiken, jezelf bewust maken, perfectionering	Zelf-realisatie

Psychologische aanzet voor een theorie van het bidden vormt Augustinus' overtuiging, dat men door te bidden 'niet God instrueert, maar zijn eigen ziel opbouwt'. Deze intrigerende gedachte duidt op een dialoog met God die zich eigenlijk in het individu afspeelt en die resulteert in een bepaalde ontwikkeling van de ziel. Augustinus presenteert daarmee een groeimodel dat niet alleen

⁶⁹ Hierin schuilt opnieuw het gevaar van psychologisch reductionisme.

innerlijkheid maar ook dialoog impliceert: het proces van geestelijke groei en bewustwording vindt plaats in het spreken met de ander. Aan de hand van dit model is het mogelijk, de gebreken aan te tonen van de (moderne) godsdienst-psychologische interpretatie die niet wijst op het *dialogisch* moment van het gebed. Deze interpretatie heeft niet alleen consequent theologische inzichten met betrekking tot het gebed (Augustinus) genegeerd, maar ook inzichten die al eerder in eigen kring dialoog en innerlijkheid als modellen van psychologische groei hebben voorgesteld (Coe en Strong).⁷⁰ De gelijkenissen tussen de opvattingen van de vierde-eeuwse kerkvader en het vroeg-twintigste-eeuwse paradigma van Coe en Strong, hierboven schematisch weergegeven, duiden niet alleen het belang aan van theologische interpretaties voor de psychologische uitleg van het gebed; ze laten ook de betekenis zien van vroege en 'vergeten' interpretatiemodellen voor toekomstige analyse van religieuze fenomenen. •

Krijn Pansters studeerde geschiedenis (specialisatievak Middeleeuwen) en theologie in Nijmegen. Van 2002 tot 2007 was hij werkzaam als junior-onderzoeker aan de Radboud Universiteit Nijmegen, waar hij zijn proefschrift schreef over de kardinale deugden in de laatmiddeleeuwse Lage Landen. tegenwoordig is hij als post-doc verbonden aan het Franciscans Studiecentrum te Utrecht, waar hij onderzoek doet naar de laatmiddeleeuwse Franciscaanse theologie en spiritualiteit.

⁷⁰ Naast George Coe en Anna Strong kan ook gewezen worden op de veel recentere theorie van H. Hermans en H. Kempen over 'het dialogische zelf', die, in de lijn van het theologische paradigma, inzichten verschaft in de mentaal-communicatieve processen die zich in het gebed afspelen: H.J.M. Hermans & H.J.G. Kempen, *The dialogical self. Meaning as movement* (San Diego etc. 1993).

Joost van den Oever en Nino Vallen

De ontdekking van de archeologische geschiedenis

In gesprek met Martijn Eickhoff over de geschiedschrijving en cultureel erfgoed

'**H**é, dit zijn de bronnen, dat is het verhaal; je kunt met diezelfde bronnen op basis van een andere onderzoeksvraag ook een heel ander verhaal vertellen.' Voor cultuurhistoricus Martijn Eickhoff zijn het deze vertaalslag van bronnen naar verhaal en het creatieve proces dat daar achter schuilgaat, die de basis vormen van zijn fascinatie voor geschiedschrijving. Dat deze verschillende verhalen echter ook kunnen botsen, ondervond hij het afgelopen jaar. Zijn NIOD-rapport In naam der wetenschap? P.J.W. Debye en zijn carrière in nazi-Duitsland kon rekenen op fikse kritieken. Eickhoff gaat in op de Debye-affaire, maar spreekt vooral over zijn interesse voor zijn vak, zijn onderwijs en zijn aandeel in het door NWO gesubsidieerde project Sites, Bodies and Stories: The Dynamics of Heritage Formation in Colonial and Postcolonial Indonesia and the Netherlands.

U geeft sinds twee jaar college aan de Radboud Universiteit. Hoe bevalt u dat en wat voor colleges geeft u?

"Uitgesproken goed, echt een feest! Ik vind de studenten hier doorgaans gefocust en gemotiveerd, misschien ook zelfs wat braaf. Als ik bijvoorbeeld werkcollege geef, lijkt het merendeel van de studenten het echt te hebben voorbereid. Dat kan en moet natuurlijk nog beter, maar van mijn eigen studietijd in Amsterdam kan ik me herinneren dat het vaak veel anders was.

Ik geef colleges door het hele curriculum heen, dus van bachelor I tot en met de master. Zo krijg ik goed zicht op hoe de studenten zich in de loop van de studie ontwikkelen. In de bachelor geef ik algemene vakken en daarnaast één specifiek vak in de minor Cultuurgeschiedenis, namelijk Historische cultuur, samen met Remco Ensel. In de master geef ik enkele colleges in het kader van de bronnencursus voor de cultuurgeschiedenis en ik heb nu twee

keer een cultuurhistorische onderzoekscollege gegeven, één keer over archeologie en oorsprongsdenken en één keer samen Peter Rietbergen over de Indogermanen als cultuurhistorisch fenomeen. Deze onderzoekscolleges sloten direct aan op mijn eigen onderzoeksspecialisme."

Kunt u een korte, algemene schets geven van uw eigen opleiding?

"Na mijn eindexamen ben ik direct gaan studeren aan de Universiteit van Amsterdam met de bedoeling om prehistoricus te worden. Ik heb daar toen de propeuse Geschiedenis voor gedaan, wat me heel goed beviel. Daarna ben ik gaan studeren bij het Instituut voor Pre- en Protohistorie (IPP). Daar ben ik uiteindelijk na een half jaar met stille trom vertrokken. Ik ging weer terug naar geschiedenis, en die keuze maakte ik omdat je als archeoloog primair met materiële

le cultuur bezig bent, en dat bleek ik nogal saai te vinden. Ik had een soort romantisch beeld van lekker buiten werken, niet wetende dat de praktijk, zeker in het eerste studiejaar, vooral bestond uit binnen zitten en vondstmateriaal determineren.

Uiteindelijk ben ik afgestudeerd op de geschiedenis van de Nederlandse archeologie in de Tweede Wereldoorlog. Het bleek een mooi onderwerp dat nog voortkwam uit mijn korte periode aan het IPP. We maakten toen namelijk een keer een excursie naar de opgraving van het Romeinse castellum bij Valkenburg in Zuid-Holland. Er werd verteld dat er daar ook tijdens de bezetting was gegraven en dat de Duitsers er grote belangstelling voor hadden. De relatie tussen de Nederlandse archeologie en de nazi-archeologie bleek controversieel omdat de reputaties van vooraanstaande Nederlandse prehistorici op het spel stonden, of leken te staan. Uit mijn scriptie is uiteindelijk een door NWO gefinancierde promotieplaats voortgekomen, aan de UvA. Al met al heb ik daar dus vanaf 1986, toen ik begon met studeren, tot 2003, toen ik promoveerde, rondgelopen."

U bent er dus goed in geslaagd juist uw verschillende interesses te combineren in uw ideeën voor uw onderzoek?

"Ja, absoluut. Doordat ik de archeologie uiteindelijk te veel vond draaien om materiële cultuur en ik daarbij het onderzoek naar het individuele bewustzijn miste, ben ik teruggegaan naar geschiedenis. In de geschiedenis van de archeologie kwamen beide interesses alsnog mooi samen. Het bleek een door historici vrijwel onontgonnen gebied te zijn, zowel in Nederland als in Duitsland."

Heeft u naast uw studie of tijdens uw promotie nog andere dingen gedaan?

"De laatste jaren van mijn promotieonderzoek, mijn UvA-aanstelling was onder-tussen verlopen, heb ik halftijds een periode bij het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) gewerkt. Bij het knipselarchief, echt documentatiewerk dus, en ook in de studiezaal bij de informatiebalie. Je moet daar de bezoekers, onderzoekers of mensen die leven met een eigen oorlogsverleden of dat van hun familie, de juiste literatuur of archiefstukken aanleveren. Ik heb toen ervaren hoeveel behoefte er nog steeds is aan informatie over de Tweede Wereldoorlog en hoe emotioneel mensen daarop kunnen reageren. Je werkt in een archief maar staat feitelijk midden in het leven.

En ja, na mijn afstuderen ben ik een jaar op de bonnefooi naar Berlijn geweest, op zoek naar werk, vooral om de taal te leren. Ik heb toen, drie jaar na de val van de muur, in het oostelijke deel van de stad geleefd. De DDR was op dat moment nog alom tegenwoordig, als was het maar op het postkantoor. Destijds had ik dat eigenlijk niet zo door, maar als ik er nu terugkom, is het er heel anders. Overigens lukte het me in Berlijn aanvankelijk niet om werk te vinden. Ik heb eindeloos gesolliciteerd en heb toen zelfs een periode als bewaker gewerkt, wat ik dodelijk saai vond. Dus toen ben ik weer gaan studeren aan de Freie Universität, archeologie weer, mede omdat je met een studentenstatus in Duitsland voor werkgevers financieel aantrekkelijk bent, omdat ze voor studenten geen sociale lasten hoeven af te dragen. Een mooi gevolg was dat ik toen, via de hoogleraar, meteen interessant werk vond bij een opgraving in Berlijn. Ik heb toen toch nog een half jaar in de buitenlucht doorgebracht.

Tijdens die opgraving in Berlijn, merkte ik dat een aantal van mijn collega's het geweldig vond dat ik met archeologie in het Derde Rijk aan de slag was gegaan. Ik ben door hen erg gestimuleerd; ze gaven me tips waar documenten te vinden waren en met wie ik moest praten. Ik heb toen onder andere archiefonderzoek gedaan in het Berlin Document Centre, dat toen nog door Amerikaanse soldaten werd bewaakt, en in het Deutsche Zentral Archiv in Postdam. Dat laatste archief was ook echt zo een plek waar de DDR nog bestond. Op basis van het materiaal dat ik toen vond, heb ik vervolgens mijn NWO-aanvraag voor een promotieplaats kunnen schrijven."

Kunt u ons wat vertellen over de inhoud van het vak Historische cultuur, dat u samen met Remco Ensel geeft?

"Gedurende de eerste werkcolleges bespreken Remco en ik met de studenten een aantal theorieën over de ontwikkeling van de historische cultuur in de vroegmoderne, moderne en postmoderne tijd. Daarbij proberen we vooral te laten zien dat de maatschappelijke omgang met het verleden weliswaar veranderlijk is, maar nooit vrijblijvend. De historische cultuur kan heel politiek zijn, en dus ook politiek omstreden.

In het tweede deel van de collegereeks gaan de studenten aan de slag met een casus die verbonden is aan de stad Nijmegen. Ze verzamelen informatie over plekken, voorwerpen, gebouwen of monumenten die ooit met het verleden in verband gebracht zijn of dat nog steeds worden. Het is absoluut de bedoeling dat de studenten bij hun analyse de besproken theorieën toepassen. Ze vinden dat aanvankelijk wel lastig, maar uiteindelijk levert het veel op. De onderwerpskeuze blijkt geen enkel probleem te zijn. Nijmegen heeft een uitzonderlijk rijk verleden. Denk bijvoorbeeld aan de Bataven, Romeinen, Karel de Grote, de Vrede van Nijmegen, het bombardement tijdens de Tweede Wereldoorlog of de krakersrellen. Tegelijkertijd is de relatie van de stad met het verleden nogal eens problematisch geweest; in de negentiende eeuw bijvoorbeeld hield de middeleeuwse omwalling de moderniteit letterlijk buiten de muren."

Tijdens een van uw colleges in de BA cursus Historiografie verwees u onder andere naar uw eigen onderzoek. Hoe probeert u uw eigen interesses en het daarmee verbonden enthousiasme in uw colleges te verwerken?

"Vorm en motivatie zijn zeker belangrijk, maar ik probeer toch vooral vanuit de inhoud colleges te geven. Misschien probeer ik vooral over te dragen dat goede en kritische geschiedschrijving bijdraagt aan een transparante maatschappij, zelfs als het gaat over iets marginaals als bijvoorbeeld onderzoek naar de vangst van zangvogels en kwartels in het vroegmoderne Holland.

Wat me als historicus vooral interesseert is hoe het komt dat we van bepaalde maatschappelijke en menselijke fenomenen zo zeker denken te weten hoe zij ontstaan zijn en wat zij betekenen. De archeologie geeft bijvoorbeeld antwoorden op existentiële vragen als: waar komt de mens vandaan en wat bepaalt de ontwikkeling van zijn cultuur? Bij nadere beschouwing blijken die antwoorden natuurlijk vaak sterk cultureel bepaald te zijn.

In het Historiografiecolume over de Ranke, diens bronnenkritiek en het objectiviteitsideaal heb ik inderdaad verwezen naar mijn eigen NIOD-Debye-onderzoek (waarover later meer). Als je, zoals daarbij het geval was, in controversiële debatten terecht komt, kan het heel verleidelijk zijn om je achter objectiviteit te verschuilen. Zo van: dit zijn de feiten, kijk het maar na in de archieven. Met een dergelijke aanspraak op objectiviteit is Ranke nogal eens onterecht in verband is gebracht. In het college heb ik verteld dat ik in het Debye-rapport uiteindelijk toch heb aangegeven dat het gaat over de interpretatie van de archivalia.

Het moment dat ik als student zelf echt enthousiast werd over het vak, was tijdens een werkcollege van Wichert ten Have over het eerste bezettingsjaar en het Selbstgleichschaltungs-beleid van Seyss-Inquart. Dat sloot bewust aan op antidemocratische tendensen binnen de Nederlandse samenleving en de behoefte die er was aan eenheid en vernieuwing. Hierdoor was er aanvankelijk

vrij veel draagvlak voor de Duitse politiek. In de loop van het eerste bezettingsjaar brokkelde die steun ook weer snel af omdat de radicaliteit van het bestuur zich manifesteerde. In het kader van het college brachten we een bezoek aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie. Aldaar zagen we de documenten die Lou de Jong had gebruikt voor zijn hoofdstukken over het eerste bezettingsjaar. Toen dacht ik: 'hé, dit zijn de bronnen, dat is het verhaal; je kunt met diezelfde bronnen op basis van een andere onderzoeksvraag ook een heel ander verhaal vertellen.' En dat vind ik eigenlijk het meest fascinerende van de geschiedschrijving: de vertaalslag van bronnen naar verhaal en het creatieve proces dat daar achter schuilgaat.

Het is die ervaring, of die blik, die ik over probeer te brengen op de studenten. Ik stimuleer bachelor- en masterstudenten die hun scriptie schrijven daarom vaak een archief te bezoeken of andersoortige primaire bronnen bij hun onderzoek te betrekken. Zo kunnen ze ervaren dat het niet zo eenvoudig is om daaruit een verhaal te destilleren. Dat besef lijkt onze kennis te relativiseren. Maar wel beschouwd zet het je juist op scherp en kom je er veel meer door te weten."

U bent onlangs met een groep geschiedenisstudenten op reis geweest naar Istanbul en was daarbij medeverantwoordelijk voor het academisch karakter van de reis. Op welke manier heeft u geprobeerd invulling te geven aan deze taak?

"Wij, Inger Leemans en ik, hebben allereerst veel uitbesteed, in die zin dat de reiscommissie de onderwerpen heeft bepaald waarover door de studenten essays geschreven en referaten gehouden moesten worden. We hebben wel in de gaten gehouden of de belangrijkste historische periodes aan bod zouden komen. We hebben geconstateerd dat er voor veel studenten in hun essays tegenstellingen, eigenlijk hele statische tegenstellingen, allesbepalend zijn. Er was daarbij nauwelijks sprake van interactie, laat staan van meerlagigheid; het is oost-west, islamitisch-christelijk, Azië-Europa. We hebben geprobeerd dit polaire denken, en ook onze eurocentrische blik op de stad, te doorbreken. Een mooi voorbeeld is dat veel studenten in hun referaten spraken van de 'Val van Byzantium'. In het Archeologisch museum van de stad hebben we daarom bekeken hoe deze historische gebeurtenis daar verbeeld wordt. Een deel van de ketting die ooit de Gouden Hoorn voor oorlogsschepen kon afsluiten, ligt als een soort trofee tentoongesteld, dus alsof de stad tijdens de 'val' juist uit haar ketenen werd bevrijd."

In november 2007 verscheen van uw hand het NIOD-rapport In naam der wetenschap? P.J.W. Debye en zijn carrière in nazi-Duitsland over de in Duitsland werkzame Nederlandse natuurkundige Debye. Kunt u ons vertellen waar deze studie precies over gaat?

"Het rapport draait om de bestuurlijke carrière van de in Maastricht geboren natuurkundige en tevens Nobelprijswinnaar P.J.W. Debye. Deze wetenschapper maakte in de eerste helft van de twintigste eeuw een indrukwekkende carrière, die hem al op jonge leeftijd naar het buitenland voerde. Na zijn studie in Aken, promoveerde hij in München en was hij hoogleraar in Zürich, Utrecht, Göttingen, Leipzig, Berlijn en Ithaca. Over deze succesvolle carrière, die deels gesitueerd was in nazi-Duitsland, werd tot voor kort weinig gesproken en geschreven. Debye stond, zeker bij natuurwetenschappers, simpelweg in hoog aanzien. Maar in 2006-2007 veranderde dat plotseling tijdens de

zogenoemde Debye-affaire. Uit een publicatie over Einstein in Nederland van de wetenschapshistoricus Sybe Rispens bleek dat Debye in 1938, vlak na de zogenoemde Kristallnacht, betrokken was geraakt bij een antisemitische maatregel, met alle gevolgen van dien voor zijn reputatie.

Enkele maanden na het verschijnen van het boek van Rispens gaf het Ministerie van OCW het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie de opdracht onderzoek te verrichten naar Debye. Vervolgens ben ik gevraagd om dat uit te voeren. Ik heb onder andere geprobeerd een verklaring te geven voor de gang van zaken waarbij Debye als voorzitter van de Deutsche Physikalische Gesellschaft zijn naam verbond aan een antisemitische maatregel, die neerkwam op een openlijke 'arisering' van deze beroepsvereniging. Hiertoe heb ik zijn loopbaan, netwerk, activiteiten en idealen bestudeerd in de politieke en sociale context van het Derde Rijk. Debyes bewaard gebleven Berlijnse werkarchieef bleek daarbij een geweldige, nog maar weinig bestudeerde 'Fundgrube'."

Zoals u al aangeeft vormde een controverse de belangrijkste aanleiding voor deze studie. Kort na het verschijnen van Rispens' studie ontstond aan de universiteiten van Utrecht en Maastricht flinke ophef, aangezien Debye's naam hier verbonden was aan respectievelijk een instituut en een wetenschapsprijs. Hoe moeilijk is het om een onderzoek te doen naar een onderwerp dat reeds zo beladen is?

"Door die situatie ben ik de ivoren toren wel gaan waarderen. Je weet van te voren dat je met een dergelijk onderzoek in het midden van de maatschappij zal komen te staan, maar het is toch zaak als wetenschapper tijdens het onderzoek zelf de verwijten zoveel mogelijk langs je heen te laten gaan. Dat was lang

niet altijd even makkelijk. Sommigen meenden dat het NIOD Rispens teveel krediet had gegeven. Misschien is dat ook zo, maar er is ook altijd gezegd dat er aanvullend onderzoek verricht moest worden. Een deel van het onderzoek bestond bovendien uit interviews met mensen die zich tijdens de affaire actief in het debat hadden gemengd. Ik heb daarom keer op keer moeten uitleggen dat ik met alle betrokkenen, die elkaar soms het licht in de ogen niet gunden, gesprekken voerde omdat ik ieders argumentatie wilde leren kennen.

Verder werd mij door het NIOD alle ruimte geboden om het onderzoek in rust en vrijheid uit te voeren en veel instellingen in Europa of de VS waren bereid medewerking te verlenen. Soms werden de stukken zelfs toegestuurd. Dat heb ik als promovendus nooit meegemaakt."

Op de website van de Volkskrant verscheen op 31 december 2007 de kop 'Zware kritiek op rapport Debye kwestie', waarin gerefereerd werd aan een brief die de voormalig directeur van het Utrechtse Debye Instituut, Gijs van Ginkel, oud-leraar en chemicus drs. J. Reiding en redacteur van het Nederlands Tijdschrift voor Natuurkunde, Hendrik de Lang, schreven aan onderwijsminister Ronald Plasterk. Hoe was het om op een dergelijke wijze uw werk bekritiseerd te zien worden?

"Mijn toch wel milde en genuanceerde conclusie dat Debye in het Derde Rijk vooral voor zichzelf en de wetenschap leefde, geen nazi was, en de continuïteit van de wetenschap belangrijker vond dan het tonen van solidariteit naar joodse collega's, is bij deze heren kennelijk niet in goede aarde gevallen. Dit terwijl de meeste reacties voordien, en ook nadien, overwegend positief waren. Ik zie het toch vooral als een poging tot zware kritiek. De briefschrijvers hebben, zo is mijn indruk, geprobeerd op basis van een detail via de media ophef te creëren, waarschijnlijk om zo de besluitvorming in Utrecht en Maastricht te beïnvloeden.

Wat me overigens het meest heeft verbaasd is dat het stellen van kritisch-analytische vragen voor sommigen Debye-supporters al te veel bleek te zijn. Ze ervoeren die vragen als insinuaties en zijn mij daardoor als criticus gaan beschouwen. Had ik die rol aan willen innemen, dan had ik echt wel een ander verhaal geschreven. Hoe dan ook, je moet als wetenschapper natuurlijk nooit de receptie van je werk willen regisseren. En uiteindelijk zijn zowel het NIOD als ikzelf tevreden met de wijze waarop door het rapport kennis en nuance in het debat zijn gebracht."

Een ander onderwerp waar u zich de laatste jaren mee bezig heeft gehouden is dat van het cultureel erfgoed. Hierover verscheen in de bundel Erfgoed: de geschiedenis van een begrip (2007) uw bijdrage 'Archeologisch erfgoed: een onbeheersbaar concept'. In uw conclusie schrijft u dat de inburgering van de term 'archeologisch erfgoed' in de

jaren 1990 alles te maken had met de gevoerde debatten over Europese en nationale identiteit. In hoeverre zien we vandaag de dag dat dit archeologisch erfgoed aan de Nederlandse identiteit wordt verbonden?

"Er is een wereld van verschil tussen de jaren 1960/70 en nu. Destijds werd er dikwijls alleen maar opgegraven en niet gepubliceerd, en als dat laatste al wel gebeurde waren het droge wetenschappelijke betogen. Tegenwoordig is dat anders en verschijnen er juist veel populariserende publicaties. Educatie en publieksparticipatie zijn van belang geworden, ook om draagvlak te creëren voor de archeologie. Er worden ook andere middelen ingezet, zoals kunst, reenactment of exposities op locatie. Laatst las ik zelfs iets over een tentoonstelling in een parkeergarage. De archeologie is er hoe dan ook een stuk toegankelijker door geworden en in die context wordt het begrip erfgoed steeds vaker gebruikt. Men spreekt bijvoorbeeld niet van 'de eerste bewoners' van een stad, dorp of streek, maar van 'onze voorouders'.

Toch is de verbinding tussen de prehistorie en de Nederlandse identiteit vrij beperkt. Er zullen weinig Nederlanders zijn die een echte band voelen met de hunebedbouwers of de Bataven. Als het gaat om de protohistorie en de Franken, Friezen en Saksen ligt dat al weer anders, misschien ook omdat zij zich tot het Christendom bekeerden. Ik heb een paar jaar geleden de opmerkingen van politici in recente kamerdebatten over archeologie bestudeerd en daaruit bleek dat er heel onproblematisch vanuit een nationaal perspectief naar dit vroege verleden wordt gekeken. Ik ben dan ook zeer benieuwd naar de wijze waarop men in het nieuwe Nationaal Historisch Museum in Arnhem om zal gaan met de Nederlandse pre- en protohistorie, of anders gezegd, met het begin van de geschiedenis van Nederland. Al rond 1920 bestonden er plannen het Nederlands Openluchtmuseum te verbinden met de afdeling prehistorie van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en de afdeling Vaderlandse geschiedenis van het Rijksmuseum in Amsterdam. Daar ging toen een geschiedopvatting achter schuil waarbij de nationale geschiedenis een uiting was van de Nederlandse volksaard, die zich in pure vorm in de volkscultuur manifesteerde en waarvan de oorsprong in de prehistorie te vinden was. Nu wordt daar natuurlijk anders over gedacht, maar met de keuze voor Arnhem lijkt men toch weer aan dit concept te refereren."

De aanleiding voor de totstandkoming van de genoemde bundel lijkt het toenemende gemak te zijn waarmee het begrip erfgoed in de mond wordt genomen door politici, ambtenaren, museumdirecteuren, archeologen, journalisten. Herkent u deze ontwikkeling en geeft de bundel hierover ook een oordeel?

"Het is inderdaad opvallend dat het begrip erfgoed tegenwoordig alles lijkt te kunnen omvatten. Maar de bundel laat vooral zien dat het achterliggende

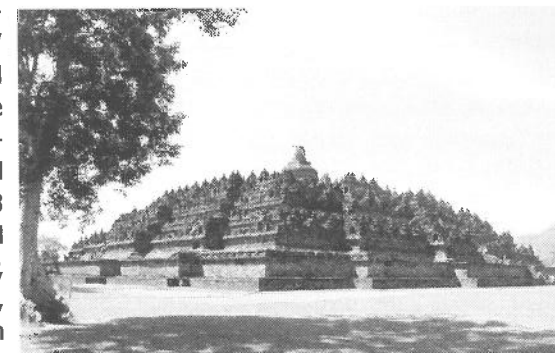
concept in Nederland een heel lange voorgeschiedenis heeft, terwijl het specifieke woord 'erfgoed' pas sinds het begin van de jaren negentig sterk in opkomst is. Daarbij is men vooral geïnspireerd door de heritage-cultus in de Angelsaksische wereld. In de decennia voor 1990, probeerde de overheid het cultuurbeleid vooral op een wetenschappelijke of educatieve leest te schoeien, nu zijn beleving en collectieve identificatie – zeg: toe-eigening – veel belangrijker geworden. De bundel geeft een duidelijk overzicht van het proces dat tot deze situatie heeft geleid, waarbij de angst voor identiteitsverlies in de context van Europese eenwording en globalisering veel kan verklaren.

In mijn eigen bijdrage aan de bundel heb ik geprobeerd de onbeheersbaarheid van het archeologische erfgoedconcept in kaart te brengen. Terwijl de nationale overheid zich in de negentiende en twintigste eeuw via wetenschaps- en monumentenbeleid steeds meer met archeologische verschijnselen is gaan verbinden, blijkt zij nooit volledig in staat te zijn geweest de interpretatie of beleving in een nationale context te monopoliseren. Er zijn altijd kapers op de kust geweest, denk aan regionale bewegingen of de nazistische groot-Germaanse ideologie. Tegenwoordig zien we bijvoorbeeld dat 'New Age'-mensen de hunebedden bezoeken om daar in aanraking te komen met 'energievelden'."

Ook in de komende jaren zult u zich weer kunnen gaan richten op de geschiedenis van de wetenschapsbeoefening en erfgoed, maar ditmaal ten behoeve van het door NWO gesubsidieerde project Sites, Bodies and Stories: The Dynamics of Heritage Formation in Colonial and Postcolonial Indonesia and the Netherlands. Kunt u ons iets vertellen over de inhoud en de doelstellingen van dit project?

"Samen met Indonesië-specialiste Marieke Bloembergen, die ik nog uit mijn studietijd ken en die nu onderzoekster is aan de Universiteit van Utrecht, ben ik naar Susan Legêne gestapt, omdat wij graag onderzoek wilden doen naar de

(post)koloniale archeologie in Nederlands-Indië/Indonesië. Daar bestond een rijke archeologische traditie; de eerste archeologische dienst werd bijvoorbeeld in 1913 opgericht. In Nederland gebeurde dit veel later, pas in 1947. Legêne, voorheen werkzaam in het Tropenmuseum en tegenwoordig hoogleraar politieke geschiede-

De Borobudur tempel in Indonesië

nis aan de VU in Amsterdam, was enthousiast en heeft dit ingepast in een groter onderzoek naar de vorming van een koloniale culturele canon. Ons uitgangspunt is dat etnografie, archeologie en antropologie hier de belangrijkste pijlers van vormen. Het onderzoek richt zich op de vraag hoe deze canon zowel in Indonesië als in Nederland heeft doorgewerkt in het denken over de (post)koloniale staat. Indonesisch erfgoed wordt hierbij in verband gebracht met nationale gevoelens en burgerschap en alle daarbij horende processen van toe-eigening, identificatie en in- en uitsluiting. Iemand die aan dit fenomeen al aandacht heeft besteed, is Benedict Anderson in zijn *Imagined Communities*. Hij laat onder andere zien hoe de Borobudur-tempel tot een embleem van Nederlands-Indië werd gemaakt en beschrijft hoe dit embleem later na de dekolonisatie door Indonesië werd overgenomen.

Met Marieke deel ik een postdoc-plaats, zij bij het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) en ikzelf bij het NIOD. We gaan op een aantal nog te selecteren plaatsen onderzoeken hoe het met bepaald archeologisch erfgoed, zoals megalieten, boeddhistische/hindoeïstische tempels, het VOC-verleden, Chinese tempels of monumentale moskeeën wordt omgegaan. Daarbij werken we samen met de Gadjah Mada universiteit in Yogyakarta. Voorafgaand aan het eerste contact met medewerkers van deze universiteit, bestond bij mij toch wel enige vrees voor het verwijt dat wij als niet-Indonesiërs dit project zouden gaan uitvoeren. Dit gevoel bleek tijdens de gesprekken met de Indonesische collega's gelukkig al heel snel ongegrond. Zij zien het echt als een gedeeld verleden en dat is het natuurlijk ook. Indonesische studenten zullen overigens ook veldwerk gaan doen in Nederlandse musea. Al met al is dit voor mij een droomproject, waarbij ik drie keer drie maanden naar Indonesië mag. Ik verheug me er ook op om het Bahasa Indonesia te leren."

Ter afsluiting een traditionele vraag: wat doet Martijn Eickhoff over tien jaar?

"Ik heb inmiddels afgeleerd om teveel na te denken over de toekomst. Tot nu toe heb ik altijd op basis van tijdelijke contracten gewerkt, maar gelukkig diende zich vroeg of laat altijd weer iets nieuws en interessants aan. Ik hoop in ieder geval nog lang onderwijs en onderzoek te kunnen combineren, juist omdat die combinatie veel inspiratie oplevert, voor zowel de onderzoeker/docent als, hopelijk, de student."

Paul Puschmann

Discriminatie met dodelijke gevolgen

Oversterfte onder Kosovaarse meisjes en vrouwen in de tweede helft van de twintigste eeuw

*"Globally, early child mortality is about nine per cent higher for girls than boys, and this excess is attributed to the discriminatory behaviour of caretakers rather than to the biological factors that predominate in infancy."*¹

- Kathryn Yount

De natuur lijkt het vrouwelijke geslacht in één opzicht duidelijk bevoordeeld te hebben. Onder vergelijkbare leefomstandigheden hebben vrouwen namelijk in bijna alle leeftijdscategorieën lagere sterftcijfers dan mannen.² Het voordeel lijkt genetisch bepaald te zijn, aangezien met name vrouwelijke zuigelingen bij een gelijke behandeling beduidend lagere sterfterisico's hebben.³ Desalniettemin treffen we in het heden en verleden in bepaalde gebieden op aarde oversterfte onder meisjes en vrouwen aan. Een blik op de totale wereldbevolking laat zien dat vrouwen, hoewel zij biologisch gezien het sterkere geslacht zijn, een hogere mortaliteit kennen dan mannen. Op onze planeet wonen namelijk meer mannen dan vrouwen.⁴ Dit duidt erop dat veel mannen betere levensomstandigheden genieten dan vrouwen.

Ook in Europa kwam in het verleden oversterfte onder het vrouwelijke geslacht voor, met name in de puberteit en de vruchtbare periode. De oversterfte werd voor een aanzienlijk deel veroorzaakt door het feit dat meisjes en vrouwen vaker aan infectieziektes (voornamelijk tuberculose) overleden dan jongens en mannen. Tot op heden is niet geheel duidelijk waarom vrouwen vaker aan

¹ K. Yount, 'Excess mortality of girls in the Middle East in the 1970s and the 1980s: Patterns, correlates and gaps in research', *Population Studies* 55 (2001) 291.

² A. Sen, 'Mortality as an indicator of economic success and failure', *The economic journal* vol. 108 no. 446 (1998) 1-25, aldaar 11.

³ K. Hill en D. Upchurch, 'Gender differences in child health: Evidence from the demographic and health surveys', *Population and Development Review* 21 (1995) 127-151, aldaar 129.

⁴ Tegenover iedere honderd mannen staan slechts 98 vrouwen.

besmettelijke ziektes stierven. Uit de literatuur in kwestie komen grofweg drie verklaringen naar voren.⁵ Auteurs als Louis Henry, Edward Shorter, Dominique Tabutin en Michel Willems gaan er vanuit dat het vrouwelijke geslacht in de puberteit en de vruchtbare periode gevoeliger is voor bepaalde infectieziekten.⁶ In deze levensfasen wordt het lichaam van de vrouw immers met hormonale veranderingen geconfronteerd, waardoor het mogelijkwerwijze vatbaarder is voor lichamelijke aandoeningen.⁷ Volgens Antonella Pinelli, Paolo Mancini en Frans van Poppel werden meisjes en vrouwen vaker aan infectieziekten blootgesteld.⁸ Laatstgenoemde wees er bijvoorbeeld op dat meisjes vaker met de verzorging van de zieken werden belast, waardoor de kans op besmetting sterk werd vergroot.⁹ Tot slot zijn er onderzoekers als Stephan Klasen, die beweren dat vrouwen minder weerstand aan bepaalde ziektes konden bieden, omdat zij vanwege hun lagere sociale status slechter doorvoed waren en minder van de medische zorg konden profiteren. Antropologen hebben inderdaad aangetoond dat in veel traditionele, patriarchale samenlevingen, waarin een duidelijke voorkeur voor nakomelingen van het mannelijke geslacht bestaat, meisjes slechter verzorgd worden dan jongens. Zij krijgen in dergelijke samenlevingen waarin de middelen toch al schaars zijn minder voedsel, minder onderwijs en kunnen minder van de gezondheidszorg profiteren.¹⁰ Dit alles zou tot een hogere sterfte onder meisjes kunnen leiden.

In Nederland lijken meisjes tot aan het begin van de twintigste eeuw inderdaad minder vaak gevaccineerd te zijn geweest dan jongens.¹¹ Bovendien is het opvallend dat de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht zich zowel in Nederland als in Duitsland op het platteland concentreerde.¹² In steden, waar infectieziekten zich vanwege de hoge bevolkingsdichtheid en de slechte hygiënische

⁵ Voor de verklaring van de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht vindt er in veel gevallen een combinatie van die argumenten plaats. Antonella Pinelli en Paolo Mancini stellen bijvoorbeeld dat meisjes vaker aan infectieziekten werden blootgesteld, maar dat de mortaliteitsverschillen ook voor een gedeelte te verklaren waren op basis van de lagere sociale positie van vrouwen. Genderverklaringen en biologische verklaringen lijken elkaar daarentegen uit te sluiten.

⁶ L. Henry, 'Men's and Women's Mortality in the Past', *Population* 44:1 (1989) 177-201; E. Shorter, *A History of Women's bodies* (Harmondsworth 1984); D. Tabutin en M. Willems, 'Differential Mortality by Sex from Birth to Adolescence: The Historical Experience of the West (1750-1930)', in: United Nations, *Too young to die: Genes or Gender?* (New York 1998) 17-53.

⁷ Henry, 'Men's and Women's Mortality', 196.

⁸ A. Pinelli en P. Mancini, 'Gender Mortality Differences from Birth to Puberty in Italy, 1887-1940', in: C. Corsini and P. Viazzi, *The Decline of Infant and Child Mortality. The European Experience: 1750-1990* (Den Haag 1997) 73-93, aldaar 90.

⁹ F. van Poppel, *De 'statistieke ontleding van de dooden': Een spraakzame bron?* (Nijmegen 1999) 16.

¹⁰ S. D'Souza en L. Chen, 'Sex Differentials in Mortality in Rural Bangladesh', *Population and Development Review* 6:2 (1980) 257-270, aldaar 257.

¹¹ Van Poppel, *De 'statistieke ontleding van de dooden'*, 17.

¹² S. Klasen, 'Marriage, Bargaining, and Intrahousehold Resource Allocation: Excess

omstandigheden makkelijker konden verspreiden, lag daarentegen de mortaliteit hoger onder de jongens en de mannen. De eerder genoemde biologische verklaring van Henry *cum suis* lijkt zodoende onjuist te zijn. Mijns inziens is het daarom aannemelijk dat de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht (in Nederland en Duitsland) in eerste instantie werd veroorzaakt door discriminatie ten aanzien van de voedselverdeling en de gezondheidszorg. Het valt echter niet te loochenen dat meisjes en vrouwen vanwege hun specifieke genderrol ook meer aan besmettelijke ziektes werden blootgesteld.

Oversterfte onder meisjes en vrouwen komt heden ten dage nog altijd voor in Azië en Noord-Afrika. In Europa verdween dit fenomeen gelijktijdig met de mortaliteitstransitie.¹³ De afname van de sterfte, die veroorzaakt werd door de alsmear beter wordende levensomstandigheden, de toegenomen kennis in de medische wetenschap en de verbeterde gezondheidszorg, ging namelijk gepaard met een verschuiving in de doodsoorzaken. Volgens de epidemiologische transitietheorie van de Egyptische arts Abdel Omran vond er een eenvormige afname in infectieziekten en vervolgens een eenvormige toename van zogenaamde '*degenerative and man-made diseases*' plaats.¹⁴ Doordat infectieziekten die meer vrouwen het leven hadden gekost afnamen en doodsoorzaken waar mannen vaker het slachtoffer van werden, toenamen, verdween de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht geleidelijk.¹⁵ Na 1930 was oversterfte onder meisjes en vrouwen dan ook in nagenoeg de hele Westerse wereld verdwenen.¹⁶

Één bevolkingsgroep in Europa conformeerde zich echter niet aan de generale ontwikkelingen: de Albanese bevolking in het voormalige Joegoslavië. In deze populatie bleef oversterfte onder het vrouwelijke geslacht nog lange tijd voortbestaan. De aan het *Institut national d'études démographiques* (INED) verbonden demograaf Youssef Courbage wees hier in een spraakmakend arti-

Female Mortality among Adults during Early German Development, 1740-1860', *The Journal of Economic History* 58:2 (1998) 432-467, met name 442; Van Poppel, *De 'statistieke ontleding van de dooden'*, 19.

¹³ Men bedenke dat de mortaliteitstransitie ook eerder in Europa intrad dan in Azië en Noord-Afrika.

¹⁴ A. Omran, 'The Epidemiologic Transition: A Theory of the Epidemiology of Population Change', *The Milbank Memorial Fund Quarterly* 49:4 (1971) 509-538. Zie voor een eenvoudige uitleg van de theorie: J. Mackenbach, *De veren van Icarus - Over de achtergronden van twee eeuwen epidemiologische transitie in Nederland* (Utrecht 1992) 3-5. N.B. In de praktijk bleek de verschuiving in de doodsoorzaken minder eenvormig te zijn verlopen dan Omran had verondersteld. De mortaliteitstransitie ging echter inderdaad gepaard met een afname van infectieziekten en een toename van lifestyleziekten. Zie voor Nederland: J. Wolleswinkel-Van den Bosch, C. Looman, F. van Poppel en J. Mackenbach, 'Cause-Specific Mortality Trends in the Netherlands, 1875-1992: A Formal analysis of the Epidemiologic Transition', *International Journal of Epidemiology* 26:4 (1997) 772-781, aldaar 778.

¹⁵ Tabutin en Willems, 'Differential Mortality by Sex', 17.

¹⁶ Ibidem, 17.

kel in 1991 op.¹⁷ Tabel 1 en Grafiek 1 die op gegevens uit dat artikel gebaseerd zijn, spreken een duidelijke taal. Tot en met 1970 kenden vrouwen bij de geboorte een lagere levensverwachting dan mannen en in alle leeftijdscategorieën stierven er steeds meer vrouwen dan mannen. In grafiek 1 wordt dit zichtbaar in de ratio tussen de sterftecijfers van mannen en vrouwen. Bij waarden beneden de 100 is er sprake van oversterfte onder vrouwen, terwijl bij waarden boven de 100 meer mannen dan vrouwen sterven. Hoe afwijkend de situatie onder de Albanese in het voormalige Joegoslavië was, wordt duidelijk wanneer we bedenken dat elders in Europa en Noord-Amerika vrouwen al minstens tweehonderd jaar een hogere levensverwachting bij de geboorte kenden dan mannen en dat zij steeds een lager sterftecijfer hadden genoten.¹⁸

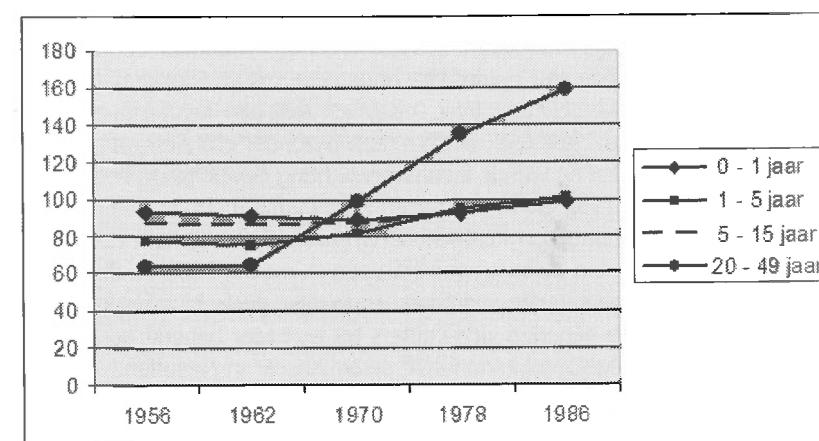
	Mannen	Vrouwen
1956	52,3	48,4
1960	55,1	51,9
1965	59,7	58,9
1970	63,6	63,5
1975	65,9	66,3
1979	67,6	69
1983	67,1	68,9
1987	67,9	70,4

Tabel 1. De ontwikkeling van de levensverwachting onder de Albanese bevolking in Joegoslavië naar geslacht, 1956-1987. Bron: Y. Courbage, 'Surmortalité féminine chez les Musulmans de Yougoslavie: Islam ou culture méditerranéenne?', *Population* 46: 2 (1991) 308.

Gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw verbeterde de gezondheids-toestand van de Albanese meisjes en vrouwen geleidelijk. De eerste omkering van het sterfjepatroon trad in de jaren zeventig op onder volwassenen. Volwassen Albanese mannen kenden nu een hogere mortaliteit dan de Albanese vrouwen. Onder kinderen en zuigelingen bleef de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht echter gewoon voortbestaan. Dit laatste is het meest schrijnend, daar meisjes in het eerste levensjaar onder normale levensomstandigheden veel lagere sterfterisico's hebben dan jongens. Mijn hypothese is dan ook dat Albanese meisjes en jonge vrouwen veel slechter behandeld werden dan de Albanese jongens en mannen. Om te kijken of deze stelling klopt, zijn de sterfteverschillen tussen jongens en meisjes en mannen en vrouwen in Kosovo bestudeerd. Het gros van de Albanese bevolking uit het voormalige Joegoslavië leefde namelijk

¹⁷ Y. Courbage, 'Surmortalité féminine chez les Musulmans de Yougoslavie: Islam ou culture méditerranéenne?' *Population* 46: 2 (1991) 299-325.

¹⁸ Tabutin en Willems, 'Differential Mortality by Sex', 17.

Grafiek 1. De verhouding tussen de sterftecijfers van Albanese mannen en vrouwen naar leeftijdscategorie in Joegoslavië, 1956-1986. Bron: Y. Courbage, 'Surmortalité féminine chez les Musulmans de Yougoslavie: Islam ou culture méditerranéenne?', *Population* 46: 2 (1991) 308.

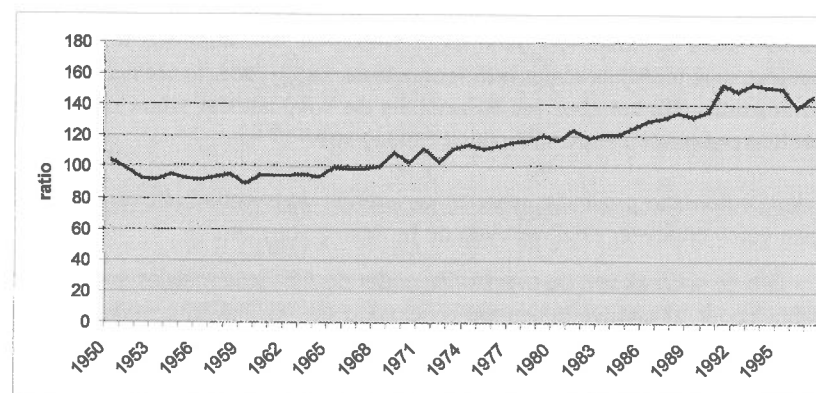
in deze autonome provincie, waar zij gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw ongeveer driekwart van de bevolking vormden.

Om de oorzaak van de oversterfte onder de Albanese meisjes en vrouwen op het spoor te komen, zullen we regelmatig een vergelijking maken tussen Nederland en Kosovo. Deze comparatieve benadering biedt de mogelijkheid om potentiële oorzaken systematisch uit te sluiten. Nederland kende namelijk in de tweede helft van de twintigste eeuw geen oversterfte onder het vrouwelijke geslacht en kan zodoende als ideaal-typisch worden beschouwd. Systematische overeenkomsten tussen beide landen op het vlak van de demografie, de economie, de sociale structuren en de cultuur vallen zodoende af als verklaringsfactor. In de verschillen die wij tussen beide landen aantreffen kan daarentegen de mogelijke oorzaak voor het differentiële sterfjepatroon gevonden worden.

Een beschrijving van de sterfteverschillen tussen het mannelijke en het vrouwelijke geslacht in Kosovo, 1950-1997

Een eerste indruk van de genderverschillen in de mortaliteit krijgen we door een blik te werpen op de verhouding tussen het sterftecijfer van mannen en vrouwen. Dit is in grafiek 2 te zien. Waarden beneden de 100 impliceren oversterfte onder vrouwen, terwijl bij waarden boven de 100 meer mannen dan vrouwen sterven. In de periode 1951-1968 vond er oversterfte onder het vrouwelijke geslacht plaats. Dat is opmerkelijk aangezien normaliter de sterfte in de

hogere leeftijdscategorieën overheerst en daar hebben vrouwen onder normale omstandigheden altijd veel lagere sterfterisico's dan mannen. Daarom treffen we zelden een algemene oversterfte onder het vrouwelijke geslacht aan. Dit impliceert dat de oversterfte in veel, misschien zelfs alle leeftijdscategorieën plaatsvond of dat zij op bepaalde leeftijden een bijzonder grote omvang kende. Een blik op de ontwikkeling van de levensverwachting bevestigt dit vermoeden (zie tabel 2). Tussen 1952 en 1962 kenden Kosovaarse mannen namelijk een hogere levensverwachting dan Kosovaarse vrouwen. Dat betekent dat we bij de casus Kosovo met een buitengewone situatie te maken hebben, die niet te vergelijken is met de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht in het West-Europese verleden. Deze beperkte zich immers tot een zeer beperkt aantal leeftijdsgroepen. In de afgelopen anderhalve eeuw was er in Nederland dan ook steeds van een algemene oversterfte onder mannen sprake en lag de levensverwachting van vrouwen bij de geboorte altijd boven die van mannen.¹⁹

Grafiek 2. De verhouding tussen de sterftcijfers van Kosovaarse mannen en vrouwen, 1950 – 1997. Bron: Statistical Office of Serbia (Belgrado).

De oversterfte onder het vrouwelijke geslacht in Kosovo bereikt een 'hoogtepunt' rond 1959, waarna een geleidelijke afname plaatsvond. In 1968 signaleren we voor het eerst sinds 1950 oversterfte onder het mannelijke geslacht, die in de daaropvolgende jaren alleen maar verder toeneemt. In de periode 1970-1972 is de levensverwachting van vrouwen dan ook boven die van mannen uitgestegen. Deze ontwikkeling duidt erop dat oversterfte onder het vrouwelijke geslacht in steeds meer leeftijdscategorieën verdween. Ook in Kosovo lijkt de afname van de sterfte met een geleidelijke overgang van oversterfte onder meisjes en vrouwen naar oversterfte onder het mannelijke geslacht plaatsgevonden te hebben. Een groot verschil zit hem echter in de uitgangssituatie. In

¹⁹ Van Poppel, *De 'statistieke ontleding'*, 8.

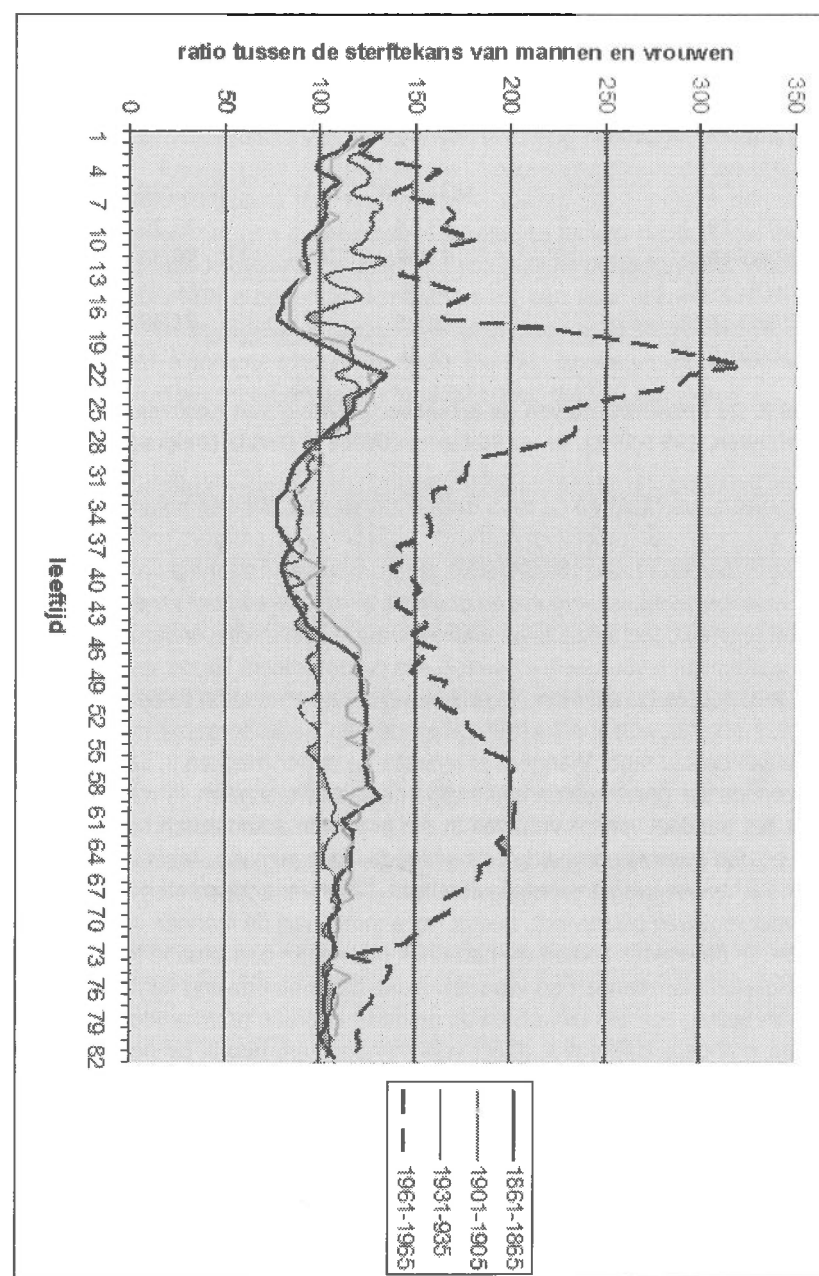
Nederland beperkte de oversterfte onder meisjes en vrouwen zich vrijwel geheel tot de leeftijdscategorieën 9-19 jaar en 28-45 jaar en kende daarmee een naar verhouding geringe omvang (zie grafiek 1). In Kosovo lijkt de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht echter een veel grotere omvang te hebben gekend. Tot in de jaren zestig kenden meisjes immers bij de geboorte een lagere levensverwachting dan jongens.

	Mannen	Vrouwen
1952-1954	48,64	45,29
1960-1962	57,08	55,48
1970-1972	64,59	66,54
1980-1982	68,06	71,48
1990-1992	71,36	77,20

Tabel 2. De ontwikkeling van de levensverwachting van Kosovaarse mannen en vrouwen, 1952-1992. Bron: Statistical Office of Serbia (Belgrado).

De levensverwachting en de ratio tussen het sterftcijfer van mannen en vrouwen, zoals die in de tabel 2 en grafiek 2 gepresenteerd werden, geven ons geen inzicht in de leeftijdsspecifieke sterfte. Daarom is het verstandig om het sterftcijfer ook per leeftijdscategorie en geslacht te berekenen, om op die manier te bezien op welke leeftijden en in welke mate de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht zich voordeed. Vanwege een dataprobleem kiezen we hier echter voor een andere benadering. We kijken naar de verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen per leeftijdscategorie van de Kosovaarse bevolking, de zogenaamde sex-ratio. Wanneer er oversterfte onder mannen in een populatie plaatsvindt die geen noemenswaardige geslachtsverschillen in migratie kent, moet het aandeel van de vrouwen in die populatie automatisch toenemen. Er sterven dan immers naar verhouding steeds meer mannen, terwijl de migratie de geslachtsverhoudingen onbeïnvloed laat. Wanneer er daarentegen oversterfte onder vrouwen plaatsvindt, neemt het aandeel van de mannen in de populatie toe. In de praktijk komen we natuurlijk nauwelijks een situatie tegen waarin de migratie voor mannen en vrouwen exact dezelfde omvang kent. Daarom is het van belang een blik te werpen op de netto-migratie (immigratie-emigratie). Omdat ook deze cijfers niet direct voor handen zijn, heb ik de netto-migratie in Kosovo voor de tweede helft van de twintigste eeuw op basis van de bevolkingsomvang en de natuurlijke bevolkingsgroei berekend.²⁰ De resultaten zijn te zien in tabel 3. In de gehele periode 1949-1991 verlieten steeds meer mensen Kosovo dan dat er zich vestigden. Als gevolg van de migratie verloor de autonome provincie voortdurend meer mannen dan vrouwen. De periode 1972-1981 vormt daarbij een uitzondering. Destijds verloor Kosovo 6687 meer vrouwen

²⁰ netto-migratie in jaar X1 = bevolkingsomvang aan het begin van jaar X2 - bevolkingsomvang aan het begin van jaar X1 - natuurlijke bevolkingsgroei in jaar X1.

Grafiek 3. De verhouding tussen de sterftekansen van mannen en vrouwen naar leeftijd in Nederland in 1861-1865, 1901-1905, 1931-1935 en 1961-1965. Bron: CBS Statline.

dan mannen. Afgezien van de periode 1972-1981 mocht men op basis van de migratiecijfers een geleidelijke toename van het aandeel van de vrouwen in de totale bevolking verwachten. Immers, alleen wanneer de oversterfte onder vrouwen een zeer grote omvang gekend heeft, bleef het aandeel gelijk of nam het mogelijkterwijze zelfs nog af.

	Mannen	Vrouwen	Vershil
1949-1953	-6414	-532	-5882
1954-1961	-31416	-19569	-11847
1962-1971	-25859	-16183	-9676
1972-1981	-24188	-30875	6687
1982-1991	-34357	-31833	-2524

Tabel 3. De netto-migratie in Kosovo naar geslacht, 1949-1991.

Laten we nu een blik werpen op de sex ratio per leeftijdscategorie in Kosovo. Op deze manier kunnen we meer inzicht verwerven in de sterfteverschillen tussen mannen en vrouwen. We zien immers in welke leeftijdscategorieën er minder vrouwen dan mannen aanwezig waren (missing-females) en hoe zich de verhouding tussen de geslachten door de tijd ontwikkelde. Exact valt de oversterfte onder meisjes en vrouwen op deze manier helaas niet te lokaliseren, daar we de netto-migratie niet per leeftijdscategorie ter beschikking hebben. Het is immers in principe mogelijk dat een negatieve sex ratio in bepaalde leeftijdsgroepen veroorzaakt werd door een grotere negatieve netto-migratie onder meisjes en/ of vrouwen. De verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen in de Kosovaarse populatie is in tabel 4 weergegeven.²¹ Bij waarden beneden de 100 bevinden zich meer mannen in deze leeftijdscategorie, terwijl bij waarden boven de 100 de vrouwen in de meerderheid zijn. De tabel bevestigt opnieuw dat er een fikse oversterfte onder meisjes en vrouwen plaatsgevonden moet hebben, want in ontzettend veel leeftijdsgroepen treffen we meer mannen dan vrouwen aan, terwijl Kosovo als gevolg van migratie gedurende het overgrote deel van de onderzoeksperiode meer mannen dan vrouwen verloor als gevolg van migratie. Zeker in de periode 1948-1971 moet de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht nog een aanzienlijke omvang gekend hebben, daar Kosovo destijds veel meer mannen verloor als gevolg van migratie, terwijl het aandeel van de vrouwen in de populatie alsmaar verder afnam. Er moeten dus destijds veel meer meisjes en vrouwen gestorven zijn dan jongens en mannen. Met name meisjes en jonge vrouwen onder de vijftientwintig jaar lijken hier-

²¹ Voor de berekening van de sexratio heb ik de volgende formule gebruikt: (Aantal vrouwen/ aantal mannen)*100.

door getroffen. In de hogere leeftijdsgroepen kwam er namelijk niet zelden een vrouwenoverschot voor. De daling van het aandeel van de vrouwen in de Kosovaarse populatie in de periode 1971-1981 zal voor een aanzienlijk deel toe te schrijven zijn aan het grote aantal vrouwen dat destijds de autonome provincie verliet. In de lagere leeftijdscategorieën zien we evenwel het aandeel van de meisjes toenemen. Dit maakt aannemelijk dat oversterfte onder jongens hier de norm is geworden.

	1948	1953	1961	1971	1981
Totaal	96,2	95,9	95,7	95,3	93,6
0-4	95,0	93,3	91,1	92,8	92,9
5-9	86,7	89,9	90,4	91,5	92,5
10-14	85,4	84,8	89,3	90,3	91,5
15-19	90,0	91,6	94,1	93,5	90,7
20-24	95,7	90,2	91,7	94,2	90,0
25-29	103,3	104,9	101,9	95,8	90,6
30-34	107,7	101,7	98,3	97,9	95,1
35-39	98,8	110,2	102,9	101,5	94,7
40-44	91,6	93,6	102,1	97,5	95,8
45-49	106,4	92,5	99,6	100,5	99,3
50-54	103,3	103,1	89,7	104,4	95,0
55-59	121,1	111,5	100,6	105,1	100,5
60-64	109,2	119,0	114,2	91,9	108,7
65-69	114,0	113,4	108,9	97,3	104,5
70-74	106,2	117,9	133,8	113,7	93,5
75+	129,4	135,1	127,9	127,2	114,8

Tabel 4. De verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen in Kosovo per leeftijdscategorie in 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. Bron: Statistical Office of Serbia (Belgrado).

Alles overziend, lijkt de oversterfte zich met name onder meisjes en vrouwen beneden de vijftig jaar te hebben voorgedaan, maar ook tussen de 25 en 49 jaar lijken niet zelden meer vrouwen dan mannen gestorven te zijn.²² Gedu-

²² Volgens Youssef Courbage lag de moedersterfte in Kosovo in de jaren vijftig op een buitengewoon hoog niveau, maar daalde daarna relatief snel. Zie met name de grafiek op p. 321 van bovenstaand artikel.

rende de onderzoeksperiode nam de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht evenwel af en maakte plaats voor een algemene oversterfte onder jongens en mannen. Deze omkering van het patroon ging net als in de rest van Europa gepaard met de mortaliteitstransitie. De oversterfte die we onder het vrouwelijke geslacht in Kosovo constateerden, kende echter een naar verhouding veel grotere omvang. In Nederland lag het sterftecijfer voor alle vrouwen immers nooit boven dat van alle mannen.

Het beeld dat hier van het niveau en de ontwikkeling van de mortaliteitsverschillen tussen Kosovaarse mannen en vrouwen geschetst werd, komt in grote lijnen overeen met de bevindingen van Youssef Courbage over de Albanese bevolking in Joegoslavië. Oversterfte onder vrouwen kwam in de jaren vijftig en zestig nog dramatisch veel voor, met name onder meisjes en jonge vrouwen, maar nam geleidelijk af. Omstreeks 1970 steeg de levensverwachting van vrouwen dan ook boven die van de mannen uit. Toch valt het beeld van de sterfte onder de Kosovaarse vrouwen iets minder negatief uit dan dat van de Albanese vrouwen in het voormalige Joegoslavië. De oversterfte onder de Albanese vrouwen lijkt hoger te zijn geweest en langer aangehouden te hebben. Ik ben dan ook geneigd Courbage gelijk te geven wanneer hij zegt dat de oversterfte in Kosovo zich tot de Albanese bevolking beperkte.²³ Hadden we de mogelijkheid gehad om alleen de Albanese Kosovaren in de analyse op nemen dan had de oversterfte onder de vrouwen waarschijnlijk een hoger niveau gekend en langer aangehouden.

Een mogelijke verklaring voor de oversterfte onder de Kosovaarse meisjes: De Zadruga en het patriarchaat

Nadat we hebben aangetoond dat er in de tweede helft van de twintigste eeuw in Kosovo oversterfte onder het vrouwelijke geslacht heeft plaatsgevonden, proberen we een mogelijke verklaring voor dit fenomeen te geven. Alvorens een eigen analyse door te voeren is het verstandig een blik te werpen op de historiografie in kwestie. Youssef Courbage, Gjergj Rrapi en Hivzi Islami hebben namelijk al een poging ondernomen om de oversterfte onder meisjes en vrouwen in dit deel van Europa te verklaren.

Courbage heeft aangetoond dat oversterfte onder de Albanese bevolking in Joegoslavië niet veroorzaakt werd door de islam. Servische en Kroatische islamitische vrouwen kenden in de tweede helft van de twintigste eeuw namelijk nauwelijks of geen oversterfte.²⁴ Er was daarom in zijn optiek iets speciaals met

²³ Courbage, 'Surmortalité féminine', 310.

²⁴ Ibidem, 314.

de Albanezen aan de hand. Volgens Courbage hadden zij als gevolg van het politieke isolement in Kosovo vast gehouden aan een oude Mediterrane cultuur, die de emancipatie van de vrouw in dit deel van Europa had tegen gehouden.²⁵ Courbage ging er dan ook vanuit dat discriminatie van meisjes en vrouwen aan de basis lag van de oversterfte. Kosovaarse meisjes en vrouwen hadden volgens hem minder vrijheid gekend, hadden minder en/ of slechter voedsel gekregen en zij hadden minder toegang gehad tot de gezondheidszorg.

Gjergj Rapi heeft in zijn studie over de Albanese extended family ook aandacht besteed aan de oversterfte onder de Albanese meisjes en vrouwen. Hij is evenals Courbage van mening dat de oorzaak van dit fenomeen niet van biologische maar van sociaal-culturele aard is. De belangrijkste oorzaak van de oversterfte ziet Rapi net als Courbage in discriminatie van het vrouwelijke geslacht. Reeds bij de geboorte zijn meisjes minder welkom dan jongens, maar ook daarna krijgen zij beduidend minder aandacht. Om aan te tonen hoever de discriminatie gaat geeft hij volgende voorbeeld. Wanneer men een Albanees vraagt hoeveel kinderen hij heeft zal hij antwoorden dat hij een x-aantal jongens heeft. Pas even later zal hij er aarzelend aan toevoegen dat hij ook nog een x-aantal dochters heeft.²⁶ Ten tweede wordt de oversterfte onder vrouwen volgens Rapi veroorzaakt door de naar verhouding erg hoge fertiliteit. Deze verhoogt de moedersterfte en verklaart in zijn ogen voor een groot deel het vrouwentekort in de vruchtbare leeftijd. Voorts wordt het vrouwentekort, dat op een zeer hoge oversterfte onder meisjes en vrouwen duidt, in de ogen van Rapi voor een deel veroorzaakt door de onderregistratie van de geboortes van meisjes.²⁷ Wanneer dit laatste het geval is, heeft de oversterfte mogelijk inderdaad een kleinere omvang gekend. Rapi was het tot slot nog op een ander belangrijk punt met Courbage eens: de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht in Kosovo beperkte zich ook in zijn ogen tot de Albanese bevolking.²⁸

Hivzi Islami heeft zich eveneens over de oversterfte onder de Albanese meisjes en vrouwen in Kosovo uitgelaten. Hij zoekt de oorzaak van de oversterfte onder de meisjes, net als Courbage, in een traditionele cultuur. Binnen deze traditionele cultuur worden jongens en mannen volgens Islami als waardevoller beschouwd omdat zij de agrarische activiteiten uitvoeren. Daarom worden meisjes en vrouwen slechter behandeld, waardoor ze een slechtere gezondheid kennen en vaker sterven. Islami geeft echter net als Rapi toe dat de geboorte van meisjes inderdaad minder vaak wordt opgegeven, waardoor men het idee krijgt dat de oversterfte nog groter was dan feitelijk het geval was.²⁹

25 Ibidem, 324.

26 G.Rapi, *Die albanische Großfamilie im Kosovo* (Wenen 2003), 46.

27 Rapi, *Die albanische Großfamilie*, 47.

28 Ibidem, 45.

29 Islami, 'La croissance démographique', 918.

Laten we nu terugkeren naar het eigen onderzoek. Om de oversterfte onder de Kosovaarse meisjes te verklaren is het zinnig een blik te werpen op de doodsoorzaken. Op die manier kunnen we er immers achterkomen aan welke ziektes meisjes en vrouwen vaker stierven dan jongens en mannen. Wij beschikken echter alleen over gegevens voor zuigelingen en peuters in de periodes 1955-1961 en 1981-1987. Deze gegevens staan in tabel 5, die afkomstig is uit het artikel van Youssef Courbage. In de tabel kunnen we het relatieve aandeel van elke doodsoorzaak zien en de mate waarin zij meisjes dan wel jongens trof. Dit laatste wordt aangegeven door een zogenaamde 'geslachtsindex'. Bij waarden boven de 100 kwam deze doodsoorzaak vaker bij meisjes voor, terwijl voor waarden onder de 100 geldt dat zij vaker bij jongens voorkwamen (N.B. dus andersom dan in de andere tabellen en grafieken in dit artikel). Alvorens op de analyse van deze gegevens in te gaan is het belangrijk te bedenken, dat deze cijfers slechts op een beperkte periode betrekking hebben en maar een kleine leeftijdsgroep omvatten. De cijfers zullen dus naar alle waarschijnlijkheid niet volledig representatief zijn voor de ontwikkeling van de doodsoorzaken onder de hele Kosovaarse bevolking in de tweede helft van de twintigste eeuw. Desalniettemin meen ik dat zij een goede indicatie van die ontwikkeling kunnen schetsen.

Uit deze gegevens valt meteen op dat er geen duidelijke afname in de infectieziektes heeft plaatsgevonden. Dit hadden wij evenwel op basis van de epidemiologische transitietheorie mogen verwachten. In plaats daarvan zijn infectieziektes voor zuigelingen in de periode 1981-1987 een belangrijkere doodsoorzaak geworden dan zij tussen 1955 en 1961 waren. Kleuters zijn daarentegen in de tweede periode minder aan infectieziektes gestorven. Voorts zien we dat er op dit punt ook een interessante verschuiving in de geslachtsindex heeft plaatsgevonden. In de periode 1955-1961 stierven er nog naar verhouding veel meer meisjes aan infectieziektes dan in de periode 1981-1987. In de laatste periode overlijden zij nog steeds vaker aan deze ziektes dan jongens, maar het verschil is veel geringer geworden. Een veel grotere vooruitgang is echter geboekt op het gebied van de ziektes aan de spijsverteringsorganen. Deze zijn beduidend minder slachtoffers gaan eisen. Bovendien troffen zij aanvankelijk veel meer meisjes, terwijl tussen 1981 en 1987 hier veel meer jongens aan stierven. We moeten nu evenwel rekening houden met de historische context. In de jaren vijftig vond er als gevolg van de weerstand van de Albanezen tegen de collectivisering een drastische afname in de graanproductie plaats waardoor serieuze voedseltekorten ontstonden. Hier kan het relatief hoge aandeel van de spijsverteringsziektes in de doodsoorzaken mogelijk mee in verband gebracht worden. Maar waarom stierven er destijds dan meer meisjes dan jongens aan deze ziektes? Het lijkt logisch dat zij in de periode 1955-1961 minder weerstand konden bieden aan deze ziektes. Onder normale omstandigheden (1981-1987) stierven zij hier immers veel en veel minder vaak aan. Ik vermoed daarom dat Kosovaarse meisjes ten tijde van de voedselcrisis in Kosovo veel minder en/ of slechter voedsel kregen dan de Kosovaarse jongens. Deze redenering kan ook opgaan voor de geslachtsspecifieke ontwikkeling van de infectieziektes. Hier

stierven in de periode 1981-1987 immers naar verhouding ook veel minder meisjes aan dan in de periode 1955-1961. Tot slot is er ook een duidelijke vooruitgang op het gebied van de kinderziekten geboekt, waarvan het vrouwelijke geslacht eveneens meer geprofiteerd heeft.

Periode 1955-1961*				
Doodsoorzaken	0-1 jaar		1-4 jaar	
	relatieve aandeel	geslachts- index	relatieve aandeel	geslachts- index
tuberculose	1,0%	93	4,5%	113
infectieziekten	15,8%	117	32,6%	141
ziekten aan de luchtwegen	28,6%	111	33,1%	133
spijsverterings- ziekten	11,2%	110	15,2%	135
kinderziekten (petite enfance)	35,9%	101	0,0%	?
Overige	7,5%	103	14,6%	98
Totaal	100%	107	100%	127
Periode 1981-1987**				
Doodsoorzaken	0-1 jaar		1-4 jaar	
	relatieve aandeel	geslachts- index	relatieve aandeel	geslachts- index
infectieziekten	19,3%	102	20,9%	114
ziekten aan het zenuwstelsel	1,2%	90	3,0%	65
stroomissen in de bloedsom- loop	1,7%	104	4,4%	139
ziekten aan de luchtwegen	22,8%	113	24,1%	116
spijsverterings- ziekten	0,6%	40	0,8%	47
kinderziekten (petite enfance)	24,1%	74	5,2%	59
Slecht geregi- streerd	29,6%	113	35,4%	112
Overige	0,7%	117	6,2%	77
totaal	100	100	100%	106

Tabel 5: De ontwikkeling van de belangrijkste doodsoorzaken in Kosovo onder zuigelingen en peuters in 1955-1961 en 1981-1987. Bron: Y. Courbage, 'Surmortalité féminine chez les Musulmans de Yougoslavie: Islam ou culture méditerranéenne?', 317.

* behalve 1958 en 1959

** behalve 1982

Ik ga er sterk vanuit dat meisjes tegen het midden van de twintigste eeuw minder in staat waren om weerstand te bieden aan ziektes. Het is immers opval-

lend dat Kosovaarse meisjes in de jaren vijftig aan bijna alle ziektes eerder en meer overleden dan de Kosovaarse jongens. In het West-Europese verleden kenden meisjes en vrouwen vaker een oversterfte als gevolg van infectieziektes en ziektes aan de luchtwegen. Het was daarom niet onlogisch dat onderzoekers als Shorter, Henry en anderen geopperd hebben dat meisjes en vrouwen gevoeliger waren voor bepaalde ziektes. De sterke oversterfte onder de Kosovaarse meisjes kan op deze manier echter niet verklaard worden, daar meisjes dan voor min of meer alle soorten ziektes gevoeliger zouden moeten zijn geweest. De vergelijking met de rest van Europa en met name Nederland leert ons echter dat dit niet het geval was. In ons land kenden beide geslachten namelijk een min of meer gelijk niveau en verloop in de meeste doodsoorzaken.³⁰ Meisjes zijn juist beter resistent tegen de meeste ziektes. Desalniettemin moesten ze lange tijd als gevolg van discriminatie in Kosovo vaker en meer sterven dan jongens.

Het is in mijn ogen niet voldoende om voor de verklaring van de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht te verwijzen naar de achtergestelde positie van meisjes en vrouwen. Men moet een stap verder gaan en zich afvragen waar de discriminatie op het vlak van de voedselvoorziening, medische verzorging en dergelijke vandaan kwam. Courbage, Rapi en Islami zochten de oorzaak in een traditionele cultuur die volgens de eerstgenoemde auteur onder de Albanezen in Kosovo vanwege het politiek isolement was blijven voortbestaan. Rapi opperde evenwel dat de traditionele mentaliteit kenmerkend was voor het Kosovaarse dorp. Deze gedachte ligt in lijn met de ideeën van Stephan Klasen, die in een artikel heeft laten zien dat oversterfte onder, in dit geval, Duitse vrouwen inderdaad een ruraal fenomeen was.³¹ Frans van Poppel bevestigde deze gedachte voor Nederland in zijn inaugurele rede. Hierin toonde hij aan dat de oversterfte onder Nederlandse meisjes in de tweede helft van de negentiende eeuw zich beperkte tot het agrarische zuidoosten van het land.³² Kennelijk blijven traditionele opvattingen, langer op het platteland bestaan. Wanneer dit laatste het geval is, moeten we de oorzaak van het langer blijven voortbestaan van de oversterfte onder meisjes en vrouwen in Kosovo in vergelijking met Nederland en de rest van Europa toeschrijven aan de instandhouding van een traditionele cultuur op het platteland. Waarom deze cultuur op haar beurt in Kosovo langer bleef voortbestaan dan in de rest van Europa moet te maken hebben met het achterblijven van een aantal ontwikkelingen. Om deze ontwikkelingen in beeld te krijgen vergelijken we Kosovo en Nederland in de tweede helft van de twintigste eeuw op sociaal-economisch vlak met elkaar. De economische verschillen behandel ik omdat modern onderzoek heeft aangetoond dat een traditio-

³⁰ Wolleswinkel-Van den Bosch, Looman, Van Poppel en Mackenbach, 'Cause-Specific Mortality Trends', 773.

³¹ Klasen, 'Bargaining, and Intrahousehold Resource Allocation'.

³² Van Poppel, *De 'statistieke ontleding van de doden'*, 19.

nele mentaliteit pas dan wordt doorbroken wanneer er grote veranderingen op het economisch vlak worden geboekt.³³ De verschillen op het economisch vlak vinden vervolgens weer hun beslag in de sociale verhoudingen waarin de cultuur zich uit en wordt voortgedragen.

In economisch opzicht genoot Nederland, evenals de rest van Noordwest-Europa in de decennia die volgden op de Tweede Wereldoorlog een sterke bloeiperiode. In Kosovo, dat ten oosten van het IJzeren Gordijn lag, stootte de collectivisering die onder het communistisch regime plaatsvond, op grote weerstand onder de Albanese bevolking en al snel ging het achteruit met de economie.³⁴ De drastische afname van de graanproductie in 1949, 1951 en 1953 en de daaruit voortkomende serieuze voedseltekorten zijn indicatief voor de misere ontwikkeling van de economie.³⁵ Ook in de daaropvolgende decennia was er geen echte groei waar te nemen. Kosovo bleef in economisch opzicht het minst ontwikkelde gebied in het voormalige Joegoslavië. Er vond nauwelijks industrialisering en urbanisatie plaats, een zeer groot deel van de bevolking bleef analfabeet en de werkloosheid lag op een hoog niveau.³⁶ Alle wegen naar de moderniteit waren zodoende afgesloten.

Kosovo kende nog lange tijd een subsistentie-economie, terwijl in Nederland al enkele eeuwen geleden een moderne geldeconomie was ontstaan. In Kosovo hield men vast aan een familiesysteem dat eeuwenlang typisch was geweest op de Balkan, maar als gevolg van de economisch en demografische modernisering elders in die regio van Europa nagenoeg was verdwenen: de *extended family*, oftewel de Zadruga.³⁷ Volgens Rapi was het voortbestaan van de uitgebreide familiehuishouding in Kosovo onder de ongunstige economische ontwikkelingen niet alleen *lichter* maar in veel gevallen zelfs *existenzsichernd*.³⁸ Kosovaren klampten zich vast aan de Zadruga om de moeilijke economische situatie het hoofd te kunnen bieden. In dit familiesysteem, dat men name op het platteland bleef voortbestaan, wordt evenwel geen rekening gehouden met de behoeften van individuen.³⁹ Alles geschiedt in naam van het collectief en het

³³ Theo Engelen heeft dit in zijn proefschrift over de vruchtbaarheidsdaling in Limburg op overtuigende wijze aangetoond. Hij liet zien dat de economische modernisering de traditionele mentaliteit ten aanzien van het menselijk voortplantingspatroon uiteindelijk doorbrak. Zie T. Engelen, *Fertiliteit, Arbeid, Mentaliteit - de vruchtbaarheidsdaling in Nederlands Limburg 1850-1960*.

³⁴ Rapi, *Die albanische Großfamilie*, 12.

³⁵ N. Malcolm, *Kosovo - A short history* (Oxford 1998) 320.

³⁶ Rapi, *Die albanische Großfamilie*, 13.

³⁷ Volgens Karl Kaser vielen alle economisch onderontwikkelde gebieden op de Balkan tijdens het eerste vijfjarenplan min of meer samen met het verspreidingsgebied van de Zadruga en Kosovo behoorde zonder twijfel tot de minst ontwikkelde gebieden. Zie: K. Kaser, *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan. Analyse einer untergeordneten Kultur* (Wenen 1995) 429 en 432.

³⁸ Rapi, *Die albanische Großfamilie*, 13.

³⁹ Ibidem, 133.

vrouwelijke geslacht wordt hier het hardst door getroffen, met name meisjes en jonge vrouwen, daar zij de laagste sociale status binnen de familie genieten. Dit was onder andere het gevolg van het patriarchale systeem dat de Kosovaarse *extended family* kenmerkte en waarin het vrouwelijke geslacht een ondergeschikte positie had ten opzichte van het mannelijke geslacht. Meisjes en vrouwen zijn doorgaans analfabeet en verrichten niet alleen taken die door mannen als minderwaardig of zelfs ontrend worden beschouwd, zij hebben ook veel minder rechten en worden buiten het besluitvormingsproces van de familie gehouden.⁴⁰ Bovendien beschikken vrouwen niet over eigen vermogen, wat ten koste gaat van hun onderhandelingspositie binnen het gezin.⁴¹ Alle vermogen binnen de *extended family* is collectief eigendom en wordt beheerd door de familieraad waar vrouwen geen deel vanuit kunnen maken.

Rapi beschreef de positie van de vrouw binnen de uitgebreide familiehuishouding als volgt: "Sie [de Albanese vrouw binnen de *extended family*] entscheidet nicht über die Ausbildung der Kinder, über die Abwanderung des Mannes in Tätigkeitsbereiche außerhalb des Haushaltes, über die Beschäftigung ihrer Kinder, über den Ankauf verschiedener Gebrauchsgegenstände für die Familie, über die Entlehnung von Geräten oder über materiellen Fragen. Sie leben also um zu arbeiten, Kinder zu gebären und allen Personen männlichen Geschlechts gehorsam zu sein."⁴²

In dit licht bezien is het vreemd dat Rapi zelf niet de koppeling heeft gelegd tussen de *extended family* en de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht. Het is geen toeval dat zowel oversterfte onder meisjes en vrouwen en de uitgebreide familiehuishouding in Kosovo zijn blijven voortbestaan, terwijl beide fenomenen elders op de Balkan verdwenen zijn. De *extended family* houdt de patriarchie in stand en vice versa. De patriarchale verhoudingen zijn ten koste gegaan van de gezondheidssituatie van de Kosovaarse meisjes en vrouwen. Niet voor niets klaagden Albanese mannen dat het met name vrouwen waren die voor het uiteenvallen van de *extended families* verantwoordelijk waren.⁴³ In de kerngezinnen genieten vrouwen immers een veel betere positie. Wanneer de uitgebreide familiehuishouding uit elkaar valt, zijn zij het, die hun machtspositie binnen de kleinere familie-eenheid sterk zien stijgen, ook al zijn ze zoals Berit Backer opperde nu op zichzelf gesteld. Dit laatste geldt immers ook voor hun echtgenoot.

Berit Backer liet in haar antropologische studie naar de overgang van de *extended families* naar kerngezinnen in het Kosovaarse dorp Isniq een veertigjarige Kosovaarse vrouw aan het woord over haar ervaringen in een Albanese Zadruga in de jaren vijftig: "When I came as a bride, I was 17. I knew

⁴⁰ Ibidem, 83.

⁴¹ Vergelijk: Klasen, 'Bargaining, and Intrahousehold Resource Allocation', 463.

⁴² Rapi, *Die albanische Großfamilie*, 131.

⁴³ Ibidem, 131.

nothing about the household to which I was sent, but I had heard that it was a large [extended family] and prosperous one... To go as a bride is bad enough, but additionally, I was ill, my arm was swollen and I felt terribly embarrassed. I didn't dare to look up at all. My trousseau was also very meagre and large households pay less to equip incoming brides. It was sufficient security for the future, that the family was well off. I can tell you that life as a young bride in a large, wealthy family is not an enviable position. The men eat well and can sit in the guestroom. The women receive very little. In smaller families [kerngezinnen] women receive a share of the income, but in the larger ones we only received food. I had to provide everything for the children, my husband and myself. A neighbour got hold of a Singer sewing machine and I was allowed to use it and worked a great deal on that machine. Long into the night we sewed bridal dresses and other garments. We were so tired, you couldn't believe it. And no one even thought of giving us young women a little more food or some material. The older women had an easier time as their adult sons gave them a little extra now and then, but the young ones were absolutely helpless..."⁴⁴

Hoogstwaarschijnlijk moeten we in de *extended family* en het patriarchaat de belangrijkste oorzaak zoeken voor de oversterfte onder het Kosovaarse vrouwelijke geslacht. De uitgebreide familiehuishouding vormde een bron van discriminatie voor de Albanese meisjes en vrouwen. De beschrijving van de positie van de vrouw en de geciteerde getuigenissen uit het werk van Berit Backer gaven immers aan dat vrouwen in de Zadruga onder zeer slechte omstandigheden leefden. Het enige waarop zij konden rekenen was voedsel en zelfs dat kregen zij in onvoldoende mate. Rechten en bezit hadden ze niet, plichten des te meer. Zodra een vrouw evenwel ouder werd steeg haar positie binnen de familie enigszins. Dit verklaart waarom de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht zich met name onder de vijftientwintig jaar had geconcentreerd. De oudere vrouwen konden op de steun van hun zonen rekenen, waardoor zij minder 'hulpeloos' waren dan hun jongere geslachtsgenoten.

De afname en uiteindelijke verdwijning van de oversterfte onder Kosovaarse meisjes en vrouwen moet verband houden met het uiteenvallen van steeds meer extended families in de loop van de tweede helft van de twintigste eeuw. De sociale positie van vrouwen steeg binnen de kleinere familie-eenheden en daarmee kwam er langzaam maar zeker ook een einde aan de oversterfte onder Kosovaarse meisjes en vrouwen.

Het uiteenvallen van de *extended families* had economische achtergronden. Het heeft te maken met de overgang van een subsistentie-economie naar een moderne geldeconomie. Deze transitie zorgde ervoor dat steeds meer fami-

⁴⁴ B. Backer, *Behind Stone Walls - Changing household organization among the Albanians of Kosova* (Peja 2003) 99.

lieleden hun brood verdienden met niet-agrarische bezigheden. Zij, die buiten het eigen familieverband een eigen inkomen verdienden, brachten niet zelden veel geld binnen, waarover echter de gehele familie gemeenschappelijk kon beschikken. Dit werd niet zelden als oneerlijk beschouwd en zorgde voor twist binnen de Zadruga. Uiteindelijk vielen er hierdoor steeds meer uitgebreide familiehuishoudingen uit elkaar. Zij maakten plaats voor kerngezinnen, zoals die als gevolg van de economische modernisering elders op de Balkan reeds decennia eerder waren gevormd.

De veel hogere oversterfte in Kosovo dan in Nederland (en de rest van West-Europa), kan worden toegeschreven aan het feit dat kerngezinnen in Nederland altijd de norm zijn geweest. Dergelijke sterke patriarchale systemen, die de uitgebreide familiehuishouding met zich meebracht, hebben wij in het Nederlandse verleden nooit gekend en zodoende genoten Nederlandse meisjes en vrouwen steeds een betere positie dan hun Kosovaarse tegenhangers, waardoor de oversterfte onder hen in het verleden een kleinere omvang kende.

Conclusie

Mijns inziens kan het geen toeval zijn dat zowel oversterfte onder het vrouwelijke geslacht als het patriarchaat en de Zadruga in de tweede helft van de twintigste eeuw in Kosovo bleven voortbestaan, terwijl deze fenomenen elders op de Balkan tot het verleden waren gaan behoren. Het patriarchaat en de extended family hebben ervoor gezorgd dat de leefomstandigheden van Kosovaarse meisjes en jonge vrouwen buitengewoon slecht waren. Excessief hard werk, slechte voedselvoorziening en een beperkte toegang tot de gezondheidszorg lijken verantwoordelijk te zijn geweest voor de slechte gezondheidstoestand onder het vrouwelijke geslacht, die resulteerde in een zeer hoge sterfte. Bovendien is het opvallend dat het geleidelijke verdwijnen van de Zadruga in Kosovo gepaard ging met de overgang van oversterfte onder vrouwen naar oversterfte onder mannen.

Ik heb in dit artikel gepoogd aannemelijk te maken dat de Zadruga en het patriarchaat in het verleden geleid hebben tot een 'onnatuurlijk' hoge mortaliteit onder Kosovaarse meisjes en jonge vrouwen. Verder onderzoek op micro-niveau zal nodig zijn om te bewijzen dat er daadwerkelijk een verband tussen de uitgebreide familiehuishouding op de Balkan en de oversterfte onder meisjes en vrouwen bestaan heeft. Bovendien zal onderzocht moeten worden of de extreem hoge sterfte onder het vrouwelijke geslacht zich inderdaad beperkte tot de Albanese bevolking op de Balkan. Kosovaarse Serven kenden namelijk ook uitgebreide familiehuishoudingen in Kosovo. Het is echter nog maar de vraag of zij ook met dit 'onnatuurlijke' fenomeen geconfronteerd werden. Mocht dit niet het geval zijn, zal verder onderzoek gedaan moeten worden om de afwijkende

leefwijzen binnen de Albanese Zadruga in kaart te brengen. De speurtocht naar de oorzaken van de oversterfte onder Kosovaarse meisjes en vrouwen is dan ook nog niet ten einde.

Paul Puschmann is onderzoeksmasterstudent Historische Wetenschappen met een specialisatie in de Historische Demografie. Momenteel houdt hij zich bezig met migratie van het Marokkaanse platteland naar Casablanca gedurende de twintigste eeuw. Zijn scriptie zal een systematische vergelijking tussen de vruchtbaarheidsdaling in Nederland en Marokko omhelzen.

(Advertentie)

Pen Shop

**Van Welderenstraat 40
Nijmegen
Tel. 024-3229032**

Nathalie de Haan

Boeken Top 5

"Geschiedenis is geen wetenschap, maar een vorm van literatuur die betekenis geeft aan de onbegrijpelijke levens die we leiden in een onkenbaar universum. Daarom wordt de geschiedenis traditioneel tot het domein van de letteren gerekend." Dit schreef classicus en dichter Piet Gerbrandy onlangs in een recensie in *De Groene Amsterdammer*. Nu laat Gerbrandy zich graag gelden met uitgesproken, liefst tegendraadse opvattingen. Toch wijkt hij hierin, denk ik, niet zo ver af van wat veel mensen als de kern van geschiedschrijving zien: verhalen vertellen om verleden en heden inzichtelijk te maken.

Ondanks hun eigenheden en grote onderlinge verschillen hebben literatuur en geschiedschrijving veel met elkaar gemeen. Voor beide vormt verbeelding de basis, maar wetenschap is aan meer regels gebonden. Voor oudhistorici en classici, zoals Gerbrandy, ligt dat voor de hand. Immers, wat zouden we overhouden van de Oudheid zonder het Gilgamesj-epos, zonder Homeros en Sophokles, zonder Vergilius en Martialis - allemaal literatuur. Toch vermag de antieke literatuur, net als die van latere tijden, wel iets meer dan alleen het aanvullen van een beperkt bronnenbestand. Literatuur laat immers glimpen zien van de samenleving waarin zij tot stand kwam, door literatuur kun je je tijdelijk op een andere plaats, in een andere tijd bevinden, als het ware de levens van anderen leiden, hoe kortstondig ook. Soms lijkt literaire verbeelding zelfs dieper door te dringen tot het werkelijk gebeurde dan de wetenschappelijke geschiedschrijving. Dan bieden verzonnen verhalen en verdichte versies meer 'waarheid' dan een analyse en interpretatie van de naakte feiten. Wie Italië in de negentiende eeuw probeert te doorgronden ontkomt niet aan de grote romans van Alessandro Manzoni of Giovanni Verga en hij of zij doet er goed aan *I Viceré* (De Onderkoningen) van Federico De Roberto ter hand te nemen: een weergaloze beschrijving van de wijze waarop de Siciliaanse aristocratie zich probeert te voegen in een nieuw bestel, tegelijkertijd vechtend voor aloude privileges. En wie iets van de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog wil begrijpen, kan moeilijk buiten Primo Levi of Pressers *Nacht der Girondijnen*. Goede geschiedschrijving maakt de dingen inzichtelijk, goede literatuur kan ze navoelbaar maken. Vooral literatuur daarom in deze top vijf, in de even romantische als oprechte overtuiging dat literatuur en geschiedschrijving niet zonder elkaar kunnen.

1. W.G. Sebald - *Austerlitz* (2001)

Op het station van Antwerpen raakt de hoofdpersoon met een onbekende man in gesprek. Over stationsarchitectuur en de vooruitgangsgedachte, over de orderingsdwang en de neiging tot het monumentale in de bouwkunst van de late negentiende eeuw. Jacques Austerlitz, zo heet de man, doceert architectuurgeschiedenis in Londen. En stukje bij beetje, bij toevallige en gearrangeerde ontmoetingen tussen de verteller en Austerlitz, op steeds andere plaatsen in Europa, komen we meer te weten over deze wat merkwaardige man, die als een Einzelgänger door de wereld gaat, letterlijk. Familie heeft hij niet meer en over zijn afkomst tast hij lange tijd in het duister. Gaandeweg ontrafelt hij de geheimen van zijn leven en maakt de verteller, en daarmee de lezer, daarvan deelgenoot. Eind jaren '30 is hij als vierjarig jongetje vanuit Praag door zijn joodse moeder op een kindertransport meegegeven naar Engeland. Dat is natuurlijk zijn redding geweest maar tegelijkertijd ook de reden voor zijn levenslange gevoel van eenzaamheid.

Sebald speelt en spot met de regels en grenzen van het genre. Een roman zonder hoofdstukken, een doorlopend relaas van 400 bladzijden. Soms lijkt het meer op het uitgeschreven script van een documentaire. Tussen de tekst door zijn allerlei foto's afgedrukt die hun eigen rol opeisen. De stijl van Sebald is wijdelopig en precies tegelijkertijd, beter kan ik het niet omschrijven. Nooit eerder kwam ik een zin tegen die zich over bijna negen bladzijden uitstrekt, zonder aan helderheid in te boeten. Een absurd lange zin om de absurd perfecte organisatie van Theresienstadt te beschrijven, de perverse precisie waarmee de uitroeiing werd geregisseerd en geadministreerd. Dit is een roman die in al zijn taalkunst en finesses vooral ontregelend werkt en daarmee precies dat doet wat literatuur behoort te doen. Een verpletterend boek.

2. Michael Ignatieff - *Russisch familiealbum* (1991) (oorspr. *The Russian Album* 1987)

In *Russisch familiealbum* beschrijft de Canadese historicus en politicus Michael Ignatieff de zoektocht naar zijn Russische wortels. Zijn grootvader van vaderszijde, Paul Ignatieff, was minister van Onderwijs in het laatste kabinet van tsaar Nicolaas II. Zijn grootmoeder, Natasja Mestsjerski, kwam eveneens uit een welgestelde adellijke familie. "Ze werden beiden in een tijd geboren waarin hun verleden tegelijkertijd hun toekomst was. Het leven had een zekere onontk-

•

oombaarheid: het was geen weefsel van eigen makelij" schrijft Ignatieff in zijn prachtige inleiding, waarin hij herinnering, familiefoto's, ballingschap en ontheemd zijn verbindt. Toch zouden Paul en Natasja geenszins het leven van de generaties voor hen leiden. De oktoberrevolutie en de complete chaos die daarop volgden zetten hun leven en dat van hun vijf zoons volledig op zijn kop. Op de valreep vluchtten ze via Constantinopel en Parijs naar Engeland. De Eerste Wereldoorlog, de laatste stuiptrekkingen van het tsaristisch bewind, de gevechten tussen de Witte en Rode Legers, het passeert allemaal de revue, soms op de achtergrond, soms nadrukkelijk op de voorgrond. Uiteindelijk belandden de Ignatieffs in Canada, waar de oudste zoons in de late jaren twintig werk en een toekomst vinden.

Zowel Paul als Natasja lieten memoires na, die hun kleinzoon Michael voor zijn boek, "hun verhaal in mijn eigen woorden", gebruikte. Dat ging niet zonder slag of stoot, ondanks die memoires, de fotoalbums, de herinneringen van zijn vader en ooms en de archiefstukken die licht wierpen op de diplomaat en hoge ambtenaar Paul Ignatieff. Juist het feit dat het zijn eigen grootouders betrof zat de kleinzoon aanvankelijk meer in de weg dan dat het hem hielp. Hoe scherper het beeld werd van Paul Ignatieff als historische figuur, des te vager het beeld van zijn grootvader als mens. Even overwoog hij daarom het leven van zijn grootouders als roman te presenteren, omdat fictie hem vanzelfsprekend meer vrijheid bood. Tot het moment, zo schrijft Ignatieff, dat het hem begon te dagen "dat zij niet *mij* het geheim van mijn leven schuldig waren, maar ik *hun* trouw verschuldigd was aan de waarheid van het leven dat zij geleid hadden." Het resultaat is een adembenemende kroniek, die leest als een roman.

3. André Aciman - *Out of Egypt. A memoir* (1994)

Out of Egypt las ik jaren geleden op een zinderende zomerdag onder een parasol op een Romeins dakterras in één adem uit. Misschien ook wel omdat dat warme terras, de geluiden van de grote stad op de achtergrond en de loomheid van de heetste middaguren het perfecte *ambiente* vormden voor de mediterrane sfeer waarvan *Out of Egypt* is doordeesemd. Toch doet dat vermoeden alleen geen recht aan de zeggingskracht van Aciman's boek, zoveel werd mij bij herlezing afgelopen winter wel duidelijk.

Aciman neemt zijn eigen familiegeschiedenis als uitgangspunt voor een barokke evocatie van Alexandrië in de jaren '50 van de vorige eeuw, de jeugdjaren van de hoofdpersoon. De uit Constantinopel afkomstige joodse familie was daar in 1905 naar toe getrokken. Kleurrijke figuren bevolken het toneel, oom Vili, die in de Eerste Wereldoorlog in het Italiaanse leger vocht en later werkte als spion voor de Britse geheime dienst. De dove moeder van het jongetje, dol op dansen, de bioscoop, het strand en andere mondaine genoegens. Dan de grootmoeders van het kind, die beiden steevast met hun bijnamen, de "Princess" en de "Saint", worden aangeduid en in het Ladino, de taal van Sefardische Joden, snoeven, roddelen, ruziën en het weer bijleggen. Om het hardst wedijve-

ren zij om de liefde van hun kleinzoon, die bijkans stikt in zoveel goedbedoelde zorg en aandacht. En dan is er nog signor Dall'Albaco, die het kind Italiaans moet leren, met een canto Dante per dag, voor als de familie naar Italië zal terugkeren. Tot de familieverhalen behoort immers dat zij oorspronkelijk uit Livorno stammen. Alexandrië is maar een tijdelijke woonplaats - of toch niet. Steeds is vertrek het onderwerp van gesprek, maar te veel zaken, materieel en immaterieel, binden hen aan Egypte. Totdat de beslissing voor hen wordt genomen. Voor joodse families verhardt het klimaat in hoog tempo na de Suezcrisis. Het begint met dreigende telefoontjes, nacht na nacht, intimidaties volgen, dan de nationalisatie van de fabriek die in bezit was van de familie en tenslotte de officiële uitwijzing. Ironisch genoeg komt dat bevel aan de vooravond van Pesach, het Joodse Paasfeest waarmee de exodus uit Egypte wordt herdacht. Op een warme aprildag volgt het vertrek uit Egypte. Voorgoed.

4. Susan Sontag - *The Volcano Lover. A Romance* (1992)

Susan Sontag is vooral bekend vanwege haar vele scherpzinnige essays, waarvan *Against Interpretation*, *On Photography* en *Illness as Metaphor* tot de bekendste horen. Die essays zijn zeker het lezen waard, maar voor mij is haar naam vooral met deze roman verbonden, die speelt aan het einde van de 18de eeuw rond de baai van Napels. Hoofdpersoon is Sir William Hamilton, een historische figuur, diplomaat bij het hof van de koning van Napels. Maar meer nog dan diplomaat was Hamilton kenner en verzamelaar van oudheden en werkte hij als kunsthandelaar. In opdracht van Engelse aristocratische families probeerde hij goede stukken op de kunstmarkt te verwerven. Hij zat natuurlijk dicht bij het vuur: de opgravingen van Herculaneum en Pompeii, privébezit van de koningen van Napels, waren in volle gang. Maar het liefst beklimt Hamilton de Vesuvius, de vulkaan die hij met engelengeduld observeert, een buitenissige hobby waarvoor zijn omgeving niet veel begrip kan opbrengen.

Een historische roman dus, maar Sontag zou Sontag niet zijn als zij daar niet met regelmaat haar eigen draai aan had gegeven. Zij speelt een virtuoos spel met tijden, perspectieven en personages. Bovendien is *The Volcano Lover* met veel humor geschreven. "Ah, these English," legt zij Goethe in de mond, "So refined and so coarse. If they did not exist, nobody would have ever invented them."

5. Thomas Mann - *Buddenbrooks. Verfall einer Familie* (1901)

"Begin dan hiermee. En houd het maar als je het mooi vindt." Dat was het antwoord van mijn vader, toen ik hem vroeg naar een roman van Thomas Mann, één van zijn favorieten. Ik studeerde nog niet zo lang, zal ongeveer de leeftijd hebben gehad van mijn vader toen hij het kocht. Bonn, 10-9-1960 staat er onder zijn naam aan de binnenzijde van de kaft. Ik heb het gehouden. Mijn uitgave is een pocket die ettelijke malen geplakt is, maar definitief uit de band

ligt. Dat past wel bij dit boek, dat ik in het spoor van mijn vader *zerlesen* heb. *Buddenbrooks. Verfall einer Familie*, een titel waarin alles al besloten ligt. Als het niet zo weergaloos goed geschreven was, hoefde je het boek niet eens meer open te slaan.

Mireille Stuart

"Ik geloof nog wel, maar doe er niets meer aan"

Onlangs stond ik sinds vijftien jaar in het Collegezalencentrum. De zaal was gevuld met geschiedenisstudenten, die zich wilden warmlopen voor hun entree op de arbeidsmarkt. De gastsprekers, allen historici en reeds lang werkzaam in een heel ander vakgebied, stelden hun gehoor gerust. Ondanks de vooroordelen over onze soort, zijn er voor historici toch mogelijkheden te over vanwege de uitstekende analytische kwaliteiten, de vlotte pen, het vermogen om grotere verbanden te ontwaren (waar anderen de neiging hebben ófwel in details, ófwel in de uitvoering te verzanden) en nog zo'n rij kwaliteiten waarover de meeste historici inderdaad beschikken. Er kwamen voorbeelden ter tafel van carrières in alleszins aansprekende banen bij toonaangevende organisaties met welluidende namen. De hoopgevende boodschap leek bij menig toehoorder de kloof tussen mogelijkheden op de arbeidsmarkt en zelfbeeld eerder te vergroten dan te slechten. Het was allemaal bijna te mooi om waar te zijn.

Ik had het op me genomen een workshop over jobmarketing te verzorgen. Aan de hand van de metafoor van de arbeidsmarkt werd hierin het sollicitatieproces belicht, vanuit het perspectief van de ondernemer: de sollicitant niet als vragende, afhankelijke partij, maar als aanbieder van een uniek product. Om de geesten wat los te maken, nodigde ik de deelnemers uit voor zichzelf de vraag te beantwoorden hoe hun droombaan eruit zou zien, zónder daarbij rekening te houden met diploma's, persoonlijke omstandigheden of situatie op de arbeidsmarkt. De reacties op deze vraag leverden een waaier aan leuke -niet eens onhaalbare- functies op. Anchorman van een goede talkshow of maker van historische documentaires werden genoemd. Men was bescheiden omgesprongen met de uitnodiging beperkende factoren voor één keer buiten beschouwing te laten.

Na een klein uur gesproken te hebben over het eigen marketingplan, de unieke selling points en de SWOT-analyse van de historicus, beantwoordde ik vragen en verzamelde wat reacties op het programma.¹ Links van mij ging voorzichtig een vinger de lucht in, kort nadat een vraag die de deelnemer blijkbaar al enige tijd bezighield spontaan aan hem ontsnapte "ja maar..., wat als je nou gewoon historicus wil worden? De vraag verraste me volledig. Touché.

¹ SWOT staat voor strengths, weaknesses, opportunities en threats.

Ik herstelde me en formuleerde snel een antwoord waaruit bleek dat jobmarketing ook in dat geval de aangewezen manier is om je plannen te realiseren. Intussen had de vraag zich genesteld in mijn buik, waar zij een Onbehaaglijk Gevoel veroorzaakte. Ik voelde me betrappt, ontmaskerd is een beter woord. Al tijdens de afsluitende borrel begon het Onbehaaglijke Gevoel vragen op mij af te vuren. Waarom ben je ook alweer geschiedenis gaan studeren? Wilde je niet ook vooral historicus worden? Wat is daar nog van over? "Ik ben historicus", hoor ik mezelf regelmatig zeggen (mijn vak brengt met zich mee dat veelvuldig naar je "achtergrond" wordt gevraagd) ... , maar ik doe er eigenlijk niets meer aan", voegt een laf stemmetje van binnen daar aan toe. Vaak word ik gered door de reactie van mijn gesprekspartner: "Geschiedenis, dat had ik het liefst willen studeren". Op de vraag hoe een historicus organisatieadviseur is geworden, heb ik in de loop der jaren een volzin geformuleerd, die oprecht en meestal ook afdoende is: Als historicus ben ik gefascineerd door de vraag wat samenlevingen in beweging brengt. Nu doe ik hetzelfde voor samenlevingen-in-het-klein, voor organisaties. Cognitieve dissonantie heet dat in marketingterminen. Een omkeerbare keuze achteraf voor jezelf legitimeren. Tegen de burens zeggen dat je genoten hebt van je rugzakvakantie door Guatemala, terwijl je meer het type bent om in Frankrijk gotische kathedralen te bekijken. Dat idee.

"Ik geloof nog wel, maar ik doe er eigenlijk niets meer aan." Als je het vervangt door "We houden nog wel van elkaar, maar we doen er eigenlijk niets meer aan", hoor je pas hoe onzinnig die uitspraak is. Nu heb ik het naar mijn zin in mijn werk en met enige regelmaat benader ik een organisatieprobleem aan de hand van vragen die ook een cultuurhistoricus zou kunnen stellen. Maar dat is toch niet hetzelfde als de bewering dat mijn historische interesse echt aan zijn trekken komt. Met de zomervakantie in het vooruitzicht en met de gedachte dat liefde een werkwoord is, besluit ik deze oude liefde weer wat nieuw leven in te blazen. *Think big, start small, and be practical* was mijn laatste advies van de workshop. Rekening houdend met de omstandigheden van een gezin met twee carrières en een promovendus als echtgenoot, besluit ik tot bescheiden stappen. Ik lees een historische roman, bekijk de museumladder, plan een vakantie naar Toscane, neem de uitnodiging om deze column te schrijven aan en vul mijn koffer met boeken die ik al lang eens wilde lezen. Het laatste geschiedkundige boek dat ik aanschafte was de historische canon van Fokke en Sukke, realiseer ik me.

Tijdens het lezen van de krant blijkt er hulp uit onverwachte hoek op komst. Eind augustus presenteert *Trouw* het televisie aanbod van het nieuwe seizoen onder de kop: "Veel burens, historie en eten op tv." Geschiedenis? Als één van de drie pijlers? In een tijd dat reality-TV, talentenjachten, make-overs en spelshows met prijzen die het belevingsvermogen te boven gaan je dagelijks overspoelen? "De heropleving van geschiedenis hangt in de lucht" en niet zomaar uit nostalgie, maar omdat we willen weten waar we vandaan komen. We worstelen als Nederlanders met onze identiteit en kennis van de geschiedenis kan ons

daarbij helpen.² Zelf denk ik dat vooral het denken over geschiedenis een goede oefening is voor het denken over identiteit, maar dat terzijde. *Verre Verwanten*, draait alweer enkele seizoenen. *Andere Tijden* is inmiddels een vertrouwde verschijning. Geert Mak heeft met *Lopen met Van Lennep* en *In Europa* het pad geëffend. Blijkbaar zijn de kijkcijfers dusdanig, dat het smaakt naar méér. Maar liefst vijf nieuwe programma's staan er op het menu.

Dat de belangstelling voor geschiedenis wordt ontdaan van het stoffige en romantische imago, is heel mooi. Dat het niet blijft bij een paar "hoorcolleges" met bewegende beelden: nog mooier. Het leukste vind ik wel dat de programma's niet alleen de historie, maar ook het historisch métier op een eigentijdse manier voor het voetlicht brengen. Door aan de hand van nieuwsfoto's ooggetuigen te gaan opzoeken bijvoorbeeld, of wat te denken van "Nederland in 12 moorden" door vader en zoons Blokker? "Gek van geschiedenis" luidt De Week van de Geschiedenis in.³ Charles Groenhuijsen tekent voor acht documentaires die de ruggengraat vormen van een multimediale geschiedeniscampagne "Verleden van Nederland." Naast de televisieserie zijn er activiteiten, lesprogramma's voor basis en voortgezet onderwijs, filmpjes voor nieuwkomers in Nederland en aansprekende kinderboeken, alles gemakkelijk aan te klikken op de website.⁴ 'Geschiedenis is actueel, modern, cool. Nog even en we vieren jaarlijks niet alleen het Boekenbal, maar ook het Bronnenbal! Die droombanen van de deelnemers zijn dichterbij dan ze vermoeden.

Mireille Stuart (1969) studeerde van 1988 tot 1994 Geschiedenis in Nijmegen. Momenteel werkt zij als organisatieadviseur bij Leeuwendaal Advies, waar zij organisaties ondersteunt op het gebied van personeel, organisatie en arbeidsrecht.

² Trouw, 29 augustus 2008

³ De Week van de Geschiedenis vindt plaats van 11 tot en met 19 oktober, zie www.weekvandegeschiedenis.nl.

⁴ De campagne loopt van 10 oktober tot en met 7 december, zie www.verledenvannederland.nl.

Uit de ivoren toren

Deze rubriek informeert de ETVT-lezers over de veelzijdige activiteiten van de medewerkers van Geschiedenis, in de ivoren toren van de wetenschap, maar ook erbuiten. Naast korte nieuwsberichten krijgen bovendien twee medewerkers de gelegenheid om zichzelf voor te stellen: Maaïke Messelink als HLCS-junior onderzoeker en Onno Boonstra van medewerker Economische en Sociale Geschiedenis, bij veel studenten vooral bekend als docent AIK.

Nieuws

Remieg Aerts en **Wim van Meurs** hebben in Amsterdam op 6 juni samen met Madelon de Keizer van het NIOD en Sarah Adeney als Nijmeegse masterstagiaire bij het NIOD een studiedag georganiseerd voor Nederlandse historici en kunsthistorici die zich in hun onderzoek bezig houden met het fascisme en vraagstukken van democratie en modernisme in het interbellum in het algemeen. Keynote speaker van de studiedag was Roger Griffin uit Oxford, auteur van o.a. *Modernism and Fascism: The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler* (Palgrave 2007).

Op 19 april vond in het Jheronimus Bosch Art Center in 's-Hertogenbosch de presentatie plaats van de bundel *'Wegens bijzondere omstandigheden...'* *'s-Hertogenbosch in bezettingstijd 1940-1944* (Alphen aan de Maas 2008). Aan deze bundel hebben de aan de Radboud Universiteit verbonden historici Henk Termeer en **Alexander van Kessel** meegewerkt. Ook een groot deel van de overige auteurs - Ernest Verhees, René Kok, Wieke Schrover, Rob Wolf, Jeroen van den Eijnde, Jac Biemans, Kees van den Oord - genoot zijn geschiedenisopleiding in Nijmegen.

Op 5 juni 2008 vond in het Regionaal Archief Nijmegen de formele overdracht plaats van het archief van het Maria-Magdalenaklooster. Dit archief berustte tot nu toe in de abdij van Berne in Heeswijk-Dinther. Het nonnenklooster werd omstreeks 1200 gesticht en stond in de Nijmeegse benedenstad aan de huidige Nonnenstraat. In 1591 werd het opgeheven. Het archief bestaat uit 160 middeleeuwse oorkonden en is een belangrijke aanvulling op de schaarse middeleeuwse bronnen in het Nijmeegse archief. Voorafgaand aan de ondertekening van de overdracht door een vertegenwoordiger van de abdij van Berne en de gemeentearchivaris hield **Jan Kuijs** een lezing over de geschiedenis van het klooster en de betekenis van het archief voor de middeleeuwse geschiedenis van Nijmegen.

Samen met Stephan Mols en Eric Moormann (GLTC) redigeerde **Olivier Hekster** de bundel *Romeinse Decadentie* die ter gelegenheid van het Facultaire Lustrum is verschenen. Daarin zijn bijdragen van o.a. **Olivier Hekster**, **Nathalie de Haan** en **Martijn Icks**.

In juli verscheen van **Olivier Hekster** het boek *Rome and Its Empire, 193-284* bij Edinburgh University Press.

Stel je voor... Maaïke Messelink

Na tweeënhal jaar ben ik weer terug waar het allemaal begon. In 2000 zette ik mijn eerste stappen op het academische pad, oftewel richting de draaideur van het Erasmusgebouw. Dit pad eindigde in 2005 met het behalen van mijn master. Na in de tussentijd twee jaar op een notariskantoor te hebben gewerkt (ja, de paden van afgestudeerde historici zijn ondoorgrondelijk) ben ik nu weer op de rechte weg die wederom heeft geleid tot het Erasmusgebouw.

Sinds 1 maart ben ik, Maaïke Messelink, namelijk AIO bij Economisch en Sociale Geschiedenis. In 'mijn' tijd was dit, onder de studenten althans, niet de meest favoriete tak van onderzoek en nog steeds begrijp ik niet waarom. Al in mijn eerste jaar kwam ik in de ban van ESG en dan met name van de historische demografie. Maar waarom is dit zo leuk? Het spreekt mij vooral aan omdat het leven van de 'gewone' mens centraal staat. Onmogelijk uit het leven weg te denken gebeurtenissen, zoals geboorte, huwelijk en sterfte, worden daarbij onderzocht. Onderzoek hiernaar vertelt ons niet alleen over mogelijke veranderingen in de patronen van deze gebeurtenissen, maar vooral over de levensstijl van mensen die deze veranderingen teweeg brengt. Het zegt iets over de keuzes die, bewust dan wel onbewust, gemaakt werden. Deze vraagstukken hebben er toe geleid dat ik vanaf mijn derde jaar vooral met historische demografie bezig ging. In het bijzonder heb ik daarbij altijd veel aandacht besteed aan sterfte. Wellicht voor sommigen onder ons een wat luguber onderwerp, maar eigenlijk is er bijna niets wat meer zegt over het leven van de mens. Om een bekend historisch demograaf te citeren: "Zonder kennis van de gezondheidstoestand en van de variatie daarin in ruimte en tijd is het echter moeilijk de dagelijkse omgeving te reconstrueren waarin Nederlandse vrouwen en mannen leefden."¹ Wat mij betreft is het onderzoek naar sterfte in het bijzonder, maar historisch demografisch onderzoek in het algemeen gewoon de meest interessante tak van geschiedenis.

Ik ben dan ook erg blij dat ik mij als AIO volledig mag storten op het onderzoek naar sterfte, en wel in het bijzonder naar meersterfte onder meisjes. Ik zal even kort uit de doeken doen wat dit onderzoek inhoudt. De meesten onder ons zijn wel bekend met het gegeven dat meisjes en vrouwen langer leven dan mannen en jongens. Dit werd een aantal weken geleden nog maar weer eens bevestigd door het CBS. Er is namelijk een forse toename zichtbaar van vooral vrouwelijke honderdplussers. Toch is deze voordelige positie van vrouwen niet zo universeel en tijdloos als gedacht. In de huidige derde wereld landen, maar ook in het Europa van de achttiende en negentiende eeuw bestond zogenaamde meersterfte onder meisjes. Dit betekent dat meisjes in bepaalde leeftijdsgroepen een grotere sterftetekans hadden dan jongens. Omdat algemeen wordt aangenomen dat dit biologisch gezien niet zou moeten kunnen, is het zeer interessant om te achterhalen wat hiervan dan wel de oorzaken zijn. De komende vier jaar zal ik mij dan ook bezig houden met de vraag of er in Nederland in de negentiende eeuw meersterfte onder meisjes bestond en, mocht ik deze vraag met 'ja' kunnen beantwoorden, wat hiervan dan de oorzaken waren.

Stel je voor... Onno Boonstra

Laat ik beginnen met het verklappen van een geheim. Ik mag dan al lange tijd werkzaam zijn bij de Afdeling Geschiedenis, mijn tijd grotendeels besteden aan historisch onderzoek, voorzitter zijn (geweest) van diverse historische clubs, talloze historische congressen bijwonen in binnen- en buitenland, en zelfs cum laude op een historisch onderwerp zijn gepromoveerd, kortom, ik mag me de afgelopen 25 jaar met enig succes hebben voorgedaan als historicus en me zelfs zo hebben gevoeld, maar ik ben het niet. Ik heb namelijk nooit geschiedenis gestudeerd. Ooit, in Groningen, in een ver verleden, ben ik afgestudeerd als doctorandus in de Sociale Wetenschappen. En wel als eentje die gespecialiseerd was in de methoden en technieken van sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

Een ministerieel geldpotje zorgde er voor dat ik halverwege de jaren '80 naar Nijmegen kwam. In mijn naïviteit meende ik dat het de geschiedwetenschap ontbrak aan een fatsoenlijk instrumentarium voor het doen van wetenschappelijk onderzoek, en dat de methoden en technieken van de sociale wetenschappen daarvoor eenvoudig soelaas zouden kunnen bieden. Wat extra statistiekonderwijs en computerkennis moest voldoende zijn. Al snel werd duidelijk dat

¹ F. van Poppel, 'De confrontatie met de dood: sterfte van vrouwen en mannen in Nederland 1850-2002', Moordmeiden en schone slaapsters. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 24 (2004) 128.

ik de bronnen van de geschiedwetenschap had onderschat. Historische bronnen bevatten fouten en onjuistheden en zijn vaak onvolledig, onduidelijk of ambigu. Eenvoudige datamodellen zoals die in de sociale wetenschappen gebruikt worden, voldoen zelden. En dat is spijtig, want er zijn in de sociale wetenschappen veel prachtige onderzoekstechnieken ontwikkeld die goed dienst zouden kunnen doen in de geschiedwetenschap.

Vanaf dat moment heb ik me gestort op de "historische informatiekunde", een historische discipline die probeerde toch datamodellen te ontwikkelen die recht deden aan de complexiteit van de historische bronnen. Probleem was dat de datamodellen die in de informatica werden ontwikkeld, altijd vraag-gestuurd waren: je hebt een informatieprobleem en je probeert dan data zodanig in een model onder te brengen dat het probleem kan worden opgelost. Maar in de geschiedwetenschap waren die data er niet altijd, en, trouwens, historisch onderzoek wordt zelden gestuurd door een expliciet informatieprobleem. In 1990 kwam de doorbraak in de vorm van relationele databasesystemen die "source oriented information processing" mogelijk maakten. Daarin stonden drie elementen centraal: 1) de bronnen bepalen het datamodel; 2) er is een strikte scheiding tussen data die uit de bron komen en data waaraan een onderzoeker een interpretatie heeft gegeven; 3) op die manier is het datamodel door meerdere onderzoekers, met meerdere onderzoeksvragen te gebruiken.

Teleurstellend is dat de geschiedwetenschap zo weinig met dit soort nieuwe methoden en technieken doet. Nieuwe onderzoeksthema's krijgen voldoende kansen, en dat geldt ook voor nieuwe geschiedwetenschappelijke paradigmata. Maar nieuwe onderzoekstechnieken blijven buiten beeld. Neem bijvoorbeeld historische afbeeldingen. Tegenwoordig zijn er miljoenen op het internet te vinden. Maar hoe kan je systematisch en bronkritisch afbeeldingen gebruiken zodat die als basis kunnen dienen voor historisch onderzoek? Of neem de geografische informatiesystemen van tegenwoordig waarmee je bijvoorbeeld terreinomstandigheden of regionale verschillen kunt visualiseren, zodat je een idee krijgt waarom de Romeinen op een bepaalde plek een tempel bouwden of waarom in sommige regio's de kindersterfte zo hoog was. Wat een verrassende conclusies en nieuwe inzichten kan zo iets opleveren! Maar helaas, dit soort onderzoek wordt niet door historici gedaan. Het meest interessante historische onderzoek vindt nu buiten de afdelingen Geschiedenis plaats: bij ACW, bij geografie, en bij de sociale wetenschappen. Het zijn sociologische en geografische tijdschriften waarin de meest vernieuwende historische artikelen verschijnen; het zijn sociologische en geografische congressen waar de nieuwste historische methoden en technieken worden gepresenteerd.

Tja, en dat betekent dat ik me langzaam begin af te vragen of ik wel een echte historicus ben, of dat ik me weer socioloog moet gaan noemen. •

Dr. Huijbers

Columni

Braakballen

Weet u hoe het is te leven en te werken in een omgeving van niet-historici? Die vraag heeft u, lezer van ET•VT, zich waarschijnlijk nog nooit gesteld. En waarom zou u ook: studenten en stafleden leven veilig in hun eigen biotoop in het Erasmusgebouw. Lekker vertrouwd tussen ons soort mensen, historici dus. Eigen volk, zo u wilt.

Een warme deken die afdeling Geschiedenis, met (zoals onder elk bedden-goed) natuurlijk af en toe wat deining. Want historici kunnen als geen ander kabbelen over kleine zaken. Dat komt omdat wij weten hoe belangrijk details voor het verloop van de wereld-geschiedenis zijn. Niks geen grote concepten, structuren, systemen of wetmatigheden. Lang leve het toevallige, het onaanzienlijke, het onverwachte: de neus van Cleopatra, een vrouw van Hendrik VIII, het hondje van Willem van Oranje, een kwaaltje van Napoleon, de zaadbal van Hitler (of was het die van Stalin?). Kleine oorzaken, grote gevolgen. De triomf der trivia.

Toen wij nog studeerden, ergens ver weg in de vorige eeuw, ontmoetten we zo heel af en toe niet-historici. In de lift van het Erasmusgebouw bijvoorbeeld. De wereld was nog overzichtelijk. Spraken liftgenoten Frans, Duits of Engels, dan studeerden zij die taal. Gingen ze gebukt onder stapels plaatjes-boeken, dan waren het kunsthistorici. Meestal meisjes, overigens. Alle andere meisjes studeerden pedagogiek, ergens hoog in het Erasmusgebouw en daarmee voor ons volkomen onbereikbaar.

Eenmaal afgestudeerd, word je wreed de grote-mensen-wereld ingeslingerd. Men heeft daar een heel vreemde kijk op historici, zo kan ik u verzekeren. Zelf vinden we ons het toonbeeld van wijsheid, kennis en inzicht. Maar voor de buitenstaander ben je een vergaarbak van interessante, maar volkomen irrelevante feitjes; een soort database van vlees en bloed.

Geen wonder dat alom wordt getwijfeld aan het praktische nut van de historicus. Een jurist kan behulpzaam zijn bij een echtscheiding en een plano-loog is altijd handig voor een bouwvergunning voor een dakkapelletje. Maar wat moet je in hemelsnaam met een historicus? Juist ja: de tijd doden met een interessant gesprek, meestal ook weer uit de categorie Cleopatra, Hendrik, Oranje, Napoleon en Stalin (dan wel Hitler).

Lastig wordt het, wanneer je gesprekspartner wel eens een geschiedenisboek heeft gelezen. Dat blijkt meestal een biografie te zijn, en nooit eens een

stevige monografie over, pakweg, maatschappelijke structuren in het derde kwart van de achttiende eeuw in Zuidoost Limburg of Westfriesland. Dus weer die Cleopatra, Hendrik etc., en de laatste tijd ook wel Van Agt, die natuurlijk ijdel genoeg is om zich in dit rijtje op te laten nemen.

Echt vervelend wordt het wanneer je gespreksgeenoot ergens in de familie een oom met stamboomkennis heeft. Er moeten heel wat van die genealogenoms rondlopen. Want hoe vaak ben ik niet lastig gevallen over eeuwenoude familiebanden van volstrekt onbekende mensen, van Zuidoost Limburg tot aan Westfriesland? Bloedlijnen en verwantschappen tot in de zoveelste graad: bestaat er een vervelender gespreksonderwerp?

Ik heb in de loop der jaren geleerd mijn historicus-zijn te verzwijgen. Nog maar weinigen weten het. Mijn vrouw vermoedt iets, maar ze denkt vooralsnog aan een geheime affaire. Ik laat haar in de waan. De kinderen denken ook wel eens dat ik er één ben, en ze schamen zich daar een beetje voor, maar ja, het blijft toch je vader.

Tot voor kort slaagde ik in mijn opzet. Niemand viel me nog lastig met Cleopatra of stamboom. Maar ten gevolge van het internet zal ik weldra uit de kast moeten komen, vrees ik. Door het googlen van mijn naam, herkennen mensen mij steeds vaker toch weer als historicus. Men blijkt opeens weet te hebben van al mijn publicaties en lezingen. Onmiskienbaar die van een historicus. Toch weer ontmaskerd.

Laatst gebeurde het me weer. Na afloop van een presentatie voor mijn werk sprak een vriendelijke heer op leeftijd mij aan. Hij bleek zeer geïnteresseerd in mijn laatste publicatie, over braakballen (sic). Hij wist ervan via Google. Een naamgenoot van mij blijkt specialist in braakballen, van uilen wel te verstaan, in de omgeving van Arnhem om nog preciezer te zijn. De vriendelijke vogelkenner was hardnekkiger dan de allerergste genealoog. Hij beet zich in mij vast en liet zich niet afschudden. Tevergeefs probeerde ik het gesprek te verleggen naar Cleopatra, Hendrik VIII, het hondje van de Prins, de testikels van wie-was-het-ook-al-weer, ja zelfs naar mijn stamboom. Kun je als historicus nog dieper vallen?

Recensies

R.H. van Dooren, Burgers en bondgenoten. Oorsprong en oorzaken van de Italische bondgenotenoorlog (91-88 voor Christus) (Ipskamp, Enschedé 2008) 384 bladzijden, ISBN 978-90-9022719-1.

De dissertatie van Roel van Dooren heeft als ondertitel 'Oorsprong en oorzaken van de Italische Bondgenotenoorlog,' en wil de hoofdvraag 'wat veroorzaakte de Bondgenotenoorlog?' beantwoorden. In recente literatuur is dit onderwerp reeds uitgebreid besproken, en het is dan ook moeilijk er originele uitspraken over te doen. Dit is Van Dooren gelukt en alleen daarom verdient hij een compliment. De algemene inleiding op zijn boek is zeer duidelijk en geeft een goed beeld van de complexe wetenschappelijke discussies over dit onderwerp.

Ook benadrukt Van Dooren terecht dat onderzoekers tot op heden slechts in beperkte mate hebben kunnen ontsnappen aan de invloed van de antieke schriftelijke bronnen, met name Appianus, een Alexandrijns geschiedschrijver uit de tweede eeuw n. C. Daar die de nadruk legt op de rol van de land- en burgerrechtproblematiek als oorzaken voor de oorlog, zijn dit de twee thema's die ook in de moderne literatuur het meest besproken worden. Van Dooren stelt echter terecht dat dit niet noodzakelijkerwijs de belangrijkste oorzaken waren, en dat men dus moet zoeken naar mogelijke andere redenen.

Hoofdstuk 1 van zijn boek bespreekt regionale verschillen in Italië, met als doel om aan te wijzen welke variaties een rol kunnen hebben gespeeld in de motieven van de verschillende bondgenoten om al dan niet deel te nemen aan de oorlog. Van Dooren bespreekt achtereenvolgens fysisch-geografische, etnisch-culturele en sociaal-politieke verschillen, en de impact die de Romeinse verovering had op de Italische regio's. Hoewel de variatie binnen Italië van groot belang is en zeker benadrukt moet worden, is Van Doorens uiteenzetting in dit geval te lang. In dit hoofdstuk wordt eigenlijk geen nieuwe centrale stelling betoogd; de diversiteit binnen Italië is bekend en behoeft daarom niet zo'n lange introductie. Dit is met name jammer, omdat hij in het vervolg van zijn boek voornamelijk terugkomt op sociaal-politieke variatie, en de rest van het eerste hoofdstuk daarom nogal in de lucht blijft hangen. Bovendien toont Van Dooren zich regelmatig te weinig kritisch ten opzichte van zijn bronnen; zo gelooft hij dat Varro's mededeling over zeer hoge graanoogsten in sommige delen van Italië realistisch is (p. 40, noot 10), zonder aan te geven dat opbrengsten in Romeins Italië een zeer omstreden onderwerp zijn in de recente wetenschappelijke discussie.

Hoofdstuk 2 gaat in op de mate van controle die in de tweede eeuw v. C. door de Romeinen uitgeoefend werd over de Italische bevolking. Vaak is betoogd dat de Italiërs in groeiende mate te lijden kregen van Romeinse onderdrukking en willekeur. Van Dooren concludeert dat vele bondgenoten in deze

periode inderdaad leden onder de Romeinse eisen; vooral de grote hoeveelheden troepen die zij moesten leveren veroorzaakten problemen voor de Italiërs. Anderzijds kon een groot aantal bondgenoten profiteren van de Romeinse overheersing, bijvoorbeeld op het gebied van handel. Zolang de juiste personen, met name de elite, tevreden waren met de voordelen die aan de Romeinse controle verbonden waren, konden zij de Italische bevolking als geheel in het gareel houden. Hoewel deze conclusie niet nieuw is, is zij naar mijn mening de meest plausibele reconstructie van de relatie tussen bondgenoten en Romeinen, en dit hoofdstuk is dan ook een solide onderdeel van het boek.

Dit is echter niet het geval met hoofdstuk 3, dat de rol van de landkwestie in het ontstaan van de Bondgenotenoorlog bespreekt. Veel bondgenoten bebouwden *ager publicus*, land door de Romeinen was geconfisqueerd na de verovering van Italië, maar nooit door de Romeinen in gebruik was genomen. Toen Tiberius Gracchus, volkstribuun in 133 v. C., voorstelde dit land uit te delen aan arme Romeinse boeren, stuitte hij op verzet van Italische bezitters van dit land. Dit was ongetwijfeld een belangrijke reden voor Italische onvrede en daarmee voor het uitbreken van de Bondgenotenoorlog.

Toch doet Van Dooren enkele aannames die niet goed doordacht lijken te zijn. Een daarvan is zijn veronderstelling dat zogenaamde *villae*, grootschalige, marktgeoriënteerde landbouwbedrijven, vooral ontstonden op *ager publicus*. Hij gebruikt de verspreiding van de villalandbouw zelfs als aanwijzing voor de locatie van *ager publicus*. Het is echter zeer de vraag of Italische producenten Romeins staatsland wilden gebruiken om grootschalige investeringen te doen. In theorie kon de staat de *ager publicus* op ieder moment teruggeisen, en er zijn aanwijzingen dat in de derde eeuw v. C. het bestaan van *ager publicus* als een belemmering voor de ontwikkeling van grootschalige landbouw werd gezien. Bovendien was juist in de gebieden waar villalandbouw in de tweede eeuw het wijdst verspreid was weinig *ager publicus* meer, omdat die al eerder geprivatiseerd was. Zodoende kan de verspreiding van *villae* nauwelijks dienen als bewijs voor de aanwezigheid van *ager publicus*.

Een andere twijfelachtige veronderstelling van Van Dooren is dat landmeting door de Romeinen (centuriatie) direct na confiscatie van het land door de Romeinse staat uitgevoerd werd. Het is mogelijk dat dit inderdaad het geval was, maar de geleerden zijn het hier niet over eens. Van Dooren gaat echter nergens in op de debatten die over dit onderwerp gaande zijn, en lijkt zonder meer aan te nemen dat centuriaties direct na verovering aangelegd werden. Het gebruik van centuriaties als bron voor de aanwezigheid van *ager publicus* is niet nieuw, maar speelt in Van Doorens werk een grotere rol dan in andere literatuur. De waarde van zijn betoog zou vergroot worden als hij deze keuze gerechtvaardigd had door de meningen van anderen duidelijker te weerleggen.

Dit is niet het enige geval waarin Van Dooren uitgaat van bepaalde stellingen zonder zijn keuze te verantwoorden. Wanneer hij dit wel doet lijkt regelmatig cruciale literatuur in de bibliografie te ontbreken. Ideeën die van oorsprong

aan een bepaalde auteur toe te schrijven zijn, worden regelmatig door Van Dooren geciteerd zonder de oorspronkelijke auteur te noemen. De veronderstelling bijvoorbeeld dat de gebieden die het meest te lijden hadden onder de landverdelingen van de Gracchen, de eerste waren die in opstand kwamen, is afkomstig van Carcopino, maar Van Dooren citeert alleen Nagle (p. 226, noot 188). Hoofdstuk 3 is dientengevolge het zwakste hoofdstuk in het boek.

Van Dooren maakt dit echter weer goed in hoofdstuk 4, dat de burgerrechtproblematiek behandelt. Hij betoogt dat het belang dat in de tweede eeuw aan het Romeinse burgerrecht gehecht werd met name lag in de rechtszekerheid die het zou bieden, waardoor Italiërs tegen Romeinse willekeur zouden zijn beschermd en een beroep konden doen op Romeinse wetten, bijvoorbeeld in handelsconflicten. Ook meent hij, in tegenstelling tot vele andere auteurs, dat Italiërs in de tweede eeuw een groot belang hechtten aan het verkrijgen van het burgerrecht. Zijn betoog is op dit punt overtuigend, en dit hoofdstuk is dan ook van grote waarde.

Hoofdstuk 5 brengt het burgerrechtvraagstuk, de landproblematiek en de oorsprong van de Bondgenotenoorlog met elkaar in verband. Ondanks Van Doorens eerdere mededeling dat land en burgerrecht niet per se de voornaamste redenen van de oorlog hoeven zijn geweest, geeft hij in dit hoofdstuk geen mogelijke andere redenen aan. Hij benadrukt dat in de periode kort voor het uitbreken van de oorlog verschillende Romeinse beloften van burgerrecht aan de Italiërs niet waargemaakt werden, hetgeen leidde tot een gespannen situatie. Het uiteindelijke uitbreken van de oorlog verklaart Van Dooren met de suggestie dat de Italiërs na de dood van volkstribuun M. Livius Drusus, die in 91 v. C. vermoord werd nadat hij een nieuw voorstel voor burgerrechtsverlening had ingediend, vreesden dat de zoveelste belofte niet zou worden vervuld. Tegelijkertijd waren de Romeinen al wel begonnen met de verdeling van *ager publicus* die nog in Italische handen was, hetgeen de heersende onvrede versterkte. Dit is een belangrijke nieuwe suggestie, en Van Dooren levert hiermee een overtuigende verklaring voor het uitbreken van de oorlog juist in 91 v. C.

Al met al bevat Van Doorens boek, ondanks de problemen die ik heb aangestipt, belangwekkende nieuwe inzichten, die bijdragen aan een beter begrip van deze cruciale periode in de Romeinse geschiedenis. Het is te hopen dat Van Dooren zijn ideeën breder bekend zal maken, bijvoorbeeld door een Engelstalig artikel. In een beperktere vorm komen zijn inzichten waarschijnlijk beter tot hun recht, omdat deze in het huidige boek wat ondergesneeuwd raken in de lengte van het betoog. Bovendien geeft hem dit de gelegenheid enkele vooronderstellingen te heroverwegen, wat zijn betoog aanmerkelijk zou versterken. •

Saskia Roselaar.

Saskia Roselaar (1980) is AiO Oude Geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

Jan de Hond, **Verlangen naar het Oosten. Oriëntalisme in de Nederlandse cultuur ca. 1800-1920** (Primavera Pers, Leiden 2008), 424 bladzijden, ISBN 978-90-5997-057-1.

In 1978 publiceerde de literatuurwetenschapper Edward Said *Orientalism*. In dit spraakmakende boek beschuldigde hij de westerse cultuur ervan het 'Oosten' in haar beeldvorming te reduceren tot enkele stereotypen die geen recht deden aan de heterogene werkelijkheid. Deze vorm van cultureel imperialisme, die hij oriëntalisme doopte, vond volgens Said reeds eeuwenlang plaats en definieerde het 'Oosten' als het absolute tegendeel van het 'Westen'. Sinds felle standpunten oogstten zowel binnen als buiten de academische wereld bijval, maar riepen ook veel weerstand en kritische reacties op. Het was het begin van een oriëntalisme-debat dat tot op heden niet is uitgewoed.

Ook in de oren van Jan de Hond daverd het 'kanonsalvo' van Suids *Orientalism* nog na. In zijn proefschrift, *Verlangen naar het Oosten*, heeft hij onderzocht hoe het Oosten – hier opgevat als de islamitische wereld rondom de Middellandse Zee – tussen 1800 en 1920 werd verbeeld in de Nederlandse cultuur. Daarvoor heeft hij een indrukwekkende hoeveelheid gevarieerd bronnenmateriaal geraadpleegd, waaronder reisverslagen, romans, gedichten, toneelstukken, schilderijen, prenten en architectuur. Alleen wetenschappelijke werken zijn (grotendeels) buiten beschouwing gebleven.

De Hond's boek bestaat uit vier delen. In het eerste deel beschrijft hij 'Bijbels Oriëntalisme', dat wil zeggen de belangstelling voor het Oosten als het land waar de gebeurtenissen uit de Heilige Schrift hadden plaatsgevonden. De auteur bespreekt achtereenvolgens pelgrimages naar het Heilige Land, het werk van de Bijbelse geograaf Charles van de Velde, poëzie en romans met Bijbelse thema's, het Bijbelse oriëntalisme in de schilderkunst en het Jeruzalem-panorama van Anthonius Brouwer. Bijzonder interessant is ten slotte het hoofdstuk over de Heilig Land Stichting, een project waarin de belangstelling voor het Bijbelse Oosten op een voor Nederland ongehoorde schaal gestalte kreeg.

Het tweede deel behandelt het Oosten als het land van de verbeeldingskracht. Hierin komen oosterse elementen in de Nederlandse poëzie, de impact van de verhalen van *Duizend-en-een-nacht* en de invloed van het Oosten op toneel- en dansvoorstellingen ter sprake. In het derde deel gaat De Hond in op het sensuele Oosten. Hij beschrijft hoe Abraham Kuiper en andere Nederlandse moralisten hun afkeer uitspraken over het zedelijke peil van de islam en oosterse praktijken als polygamie. Anderen verlustigden zich juist in de vrijere zeden

die ze in het Oosten meenden te vinden: heteroseksuele mannen gaven zich over aan haremfantasieën, homoseksuelen fantaseerden over oosterse jongens. Het laatste hoofdstuk bekijkt het Oosten vanuit het perspectief van Nederlandse vrouwen, die vaak weinig te spreken waren over de rol van hun seksegenoten in de oosterse samenleving.

Het vierde deel gaat over het onbedorven Oosten. De islamitische landen rondom de Middellandse Zee werden in Nederland geheeld, maar ook verheerlijkt, als een pre-industriële wereld die het peil van de westerse beschaving (nog) niet had bereikt. Ook wordt in dit deel besproken hoe Nederlanders zich lieten inspireren door oosterse mystieke stromingen, zoals het bahaïsme en de Soefi Beweging.

De Hond stelt vast dat het oriëntalisme in Nederland nooit zulke hoogten bereikte als in Frankrijk en Groot-Brittannië. Bovendien kwam de belangstelling voor het Oosten in ons land pas relatief laat op gang. Tot circa 1870 overheersten negatieve beelden van het Oosten, daarna kwam er steeds meer positieve waardering. Toch bleven de meningen verdeeld. Na 1920 was de Nederlandse belangstelling voor het (nabije) Oosten over haar hoogtepunt heen en verschoof de aandacht naar Nederlands-Indië.

De bevindingen van De Hond onderschrijven de ideeën van Said slechts gedeeltelijk. De auteur bevestigt dat het Oosten in de Nederlandse cultuur als tegendeel van het Westen werd geconstrueerd, maar verworpt Suids bewering dat de waardering van deze regio homogeen was. Zoals hij laat zien, haalden zij die de westerse cultuur hoog in het vaandel hadden staan vaak hun neus op voor het Oosten, en vice versa. Waar de een zich verloor in oosterse mystiek of haremfantasieën, sprak de ander schande van de losse oosterse zeden, of beklagde zich over de gebrekkige oosterse hygiëne. Bovendien legt De Hond er voortdurend rekenschap van af dat de context, het medium en het bedoelde publiek in elke verbeelding van het Oosten bepalende factoren waren.

Verlangen naar het Oosten is een inhoudelijk doorwrocht boek dat een grote hoeveelheid informatie bevat. De auteur illustreert zijn betoog met talloze treffende voorbeelden en uitgewerkte cases. Het is voor de lezers soms een uitdaging om alle schilders, intellectuelen, katholieken, protestanten, dichters, schrijvers en andere genoemde personen uit elkaar te houden, vooral omdat een aantal van hen, vanwege de thematische opbouw van het boek, meermaals de revue passeert. De Hond's heldere, prettige leesbare stijl zorgt er echter voor dat de rode draad van het betoog altijd te volgen blijft.

Het boek is mooi vorm gegeven en bevat talloze afbeeldingen, voor het merendeel in kleur, die de lezer een goede indruk geven van de rotsachtige landschappen, baardige bedoeïenen en wulpse haremdames die tussen 1800 en 1920 aan de verbeelding van Nederlandse kunstenaars ontsproten. Samen met de degelijke inhoud maken zij dit boek tot een waardevolle aanwinst voor

elke bibliotheek. Het proefschrift van De Hond zal nog menige lezer naar het Oosten doen verlangen.

Martijn Icks

Martijn Icks is docent Oude Geschiedenis en Algemene Cultuurwetenschappen aan de Radboud Universiteit. Tot voor kort was hij aan deze universiteit verbonden als promovendus bij Oude Geschiedenis. Hij hoopt in december 2008 te promoveren op een proefschrift over de Romeinse keizer Heliogabalus en diens voortleven in kunst en literatuur van de Renaissance tot en met de 21ste eeuw.

*Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, **Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007. De moeizame worsteling met de nationale identiteit** (Boom Amsterdam 2007) 212 bladzijden, ISBN 978-90-8506-506-7.*

In nog geen tien jaar tijd is het Jaarboek Parlementaire Geschiedenis een begrip geworden voor iedereen met interesse voor de Nederlandse politiek en parlement. Niet alleen politiek historici en politicologen, maar ook journalisten verwijzen geregeld naar artikelen uit het jaarboek. Afgaande op enkele weblogs lijken zelfs enige politici het jaarboek niet ongelezen te laten. Een hele prestatie voor een tijdschrift met wetenschappelijke allure! En tevens een voorbeeld van hoe nuttig het ook voor een wetenschappelijk tijdschrift is om sommige meer journalistieke criteria (zoals een actueel thema, afwisseling in genres, een goede opmaak en vormgeving) te gebruiken. Het verschil met de kwalitatief eveneens hoogstaande, maar esthetisch nogal onooglijke voorganger Politieke Opstellen had wat dat betreft niet groter kunnen zijn.

Het Jaarboek 2007 heeft wederom een thema dat bijzonder actueel is, namelijk de moeizame worsteling met de nationale identiteit. Net als het thema van Jaarboek 2005 ('God in de Politiek') is ook hier overigens sprake van een thema waarvan de actualiteit nogal verrassend is. Net als religie leek nationale identiteit geen toekomst meer te hebben in het nieuwe post-ideologische tijdperk, waarin politiek nog slechts over economie en technologie zou gaan. Van links tot rechts is echter de nationale identiteit -de vraag naar wie we zijn en vooral naar wie we zouden moeten zijn - met stip hoog op de agenda beland. Verrassend is eveneens dat een van de politici die zich hierin het meest heeft geroerd de vertegenwoordiger is van het bij uitstek internationalistische soci-

alisme, namelijk Jan Marijnissen. De (bij verschijnen nog) leider van de SP en pleitbezorger en initiatiefnemer van een Nationaal Historisch Museum is dan ook de aangewezen man voor het inmiddels traditionele interview in het jaarboek. 'Onze nationale identiteit', zo weet de SP-leider, 'zijn we al jaren kwijt, want die is samen met onze publieke zilverstukken op de markt gezet, verkocht door neoliberale politici die met de rug naar de samenleving toe staan.' Het is de aardigste quote in een voor het overige wat tam interview met een op de automatische piloot koersende Marijnissen. Was Jan al met zijn hoofd bij andere zaken?

De andere vaste rubrieken bieden originelere stof, zoals een door Marij Leenders geïntroduceerde briefwisseling tussen de CPN-leiding (cq Paul de Groot) en de van oorsprong Indische Roestam Effendi, volgens Leenders de eerste allochtone parlementariër. De Groot geeft Effendi in 1945 te kennen dat hij afstand dient te nemen van zijn zetel, omdat hij niet trouw en gedisciplineerd genoeg was (hij werd zelfs van trotskisme verdacht!) en omdat de propagandistische meerwaarde van zijn Indische achtergrond door de nieuwste ontwikkelingen in Indonesië (uitroepen onafhankelijkheid) was verdwenen.

In een andere vaste rubriek -herinneringen/necrologie- is de aardigste bijdrage die van Ed Nijpels, die niet, zoals meestal usance is, een partijgenoot herdenkt, maar de PvdA-er David van Ooijen. De sociaal-democratische pater Dominicaan, die zich ondermeer als atoompacifist roerde, stond politiek weliswaar mijlenver van Ed 'Raket' Nijpels, maar op persoonlijk vlak konden zij het bijzonder goed vinden, getuige ook het feit dat Nijpels eerste huwelijk werd voltrokken door Van Ooijen.

De kern van het jaarboek wordt zoals altijd echter gevormd door de artikelen. Het eerste artikel is traditioneel het meest essayistische en is ditmaal van de hand van Dick Pels. Pels heeft in de afgelopen jaren enige naam gemaakt als een essayist die het als zijn missie ziet om 'de leegte van links' te vullen. In het debat over de nationale identiteit neemt hij inmiddels een wat geïsoleerde positie in door zijn verzet tegen het neo-patriottisme en sterke 'wij-denken' dat gangbaar lijkt te zijn geworden, onder meer dankzij intellectuelen als Paul Scheffer en Hendrik Jan Schoo. In zijn boek *Zwak voor Nederland* pleitte Pels reeds voor een zwakkere identiteit en meer onzekerheid over wie we zijn. In het essay voor het Jaarboek herhaalt hij deze boodschap en geeft hij haar een historische onderbouwing door te wijzen op de traditionele pluriformiteit en tamelijk zwakke natiebeseft. De heropleving van de nationalistische eenheidswoede, zoals hij het noemt, ziet hij toch vooral als 'een achterhoedegevecht, waarin het idee van het ongedeelde vaderland zich niet voor het eerst, maar wellicht 'voor het laatst' manifesteert, in de identiteitscrisis die voorafgaat aan de definitieve opname van Nederland in het grotere Europese geheel.'

Als dat waar is, zouden de Nederlandse elites breken met hun vooral door James Kennedy zo benadrukte vermogen om de tekenen des tijds te lezen en om 'problemen en crises te interpreteren als tekenen van een onontkoom-

bare mega-ontwikkeling, die Nederland – en de wereld de toekomst in zou leiden. (Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland en de jaren zestig, 211). Of maakt Pels zich hier zelf schuldig aan het traditionele Nederlandse elitegedrag om al te zeer in de pas te willen lopen met vermeende onontkoombare ontwikkelingen?

Op het essay van Pels volgen zes artikelen die allen een met nationale identiteit en parlementaire geschiedenis verbonden thema hebben zoals de debatten over verlening van het staatsburgerschap, over de relatie tussen taal en nationale identiteit, over de Europapolitiek en over de betekenis van 4 en 5 mei. Naast elkaar gezet, valt toch zeker een bepaalde conjunctuur te herkennen van sterke aandacht voor de nationale identiteit, maar toch ook van een veronachtzaming. De debatten gaan in zekere zin steeds tussen de voorstanders van een wat sterker en exclusiever wij-gevoel (zoals nu Scheffer) en zij die net als tegenwoordig Dick Pels een eerder wat zwakkere, maar ook opener identiteit wensen, waarbij wel de nadruk steeds verandert. De artikelen bieden in die zin stof voor een wat algemenere beschouwing over hoe in de twintigste eeuw vanuit het parlement over nationale identiteit is gedacht, welke plek en rol men zichzelf daarin heeft toebedeeld en in hoeverre ook de bevolking het Nederlandse parlement als deel van die identiteit heeft beschouwd.

Het zijn vragen die Remieg Aerts in zijn bijdrage tracht te beantwoorden voor de negentiende eeuw. Hij rekent er af met de hardnekkige mythe van Nederland als bij uitstek een land met een parlementair-democratische traditie. Weliswaar waren termen als volksvertegenwoordiging, natie en algemeen belang in omloop, maar ze hadden een andere betekenis in de negentiende eeuw dan tegenwoordig. Eigenlijk kan ook pas vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw, dankzij een uitgebreidere parlementaire verslaggeving, worden gesproken van een zekere mate van belangstelling voor wat zich in het parlement afspeelde. Een verbindend symbool in het nationale eenwordingsproces was het parlement volgens Aerts evenwel niet. •

Koen Vossen

Koen Vossen is universitair docent politieke wetenschap aan de Universiteit Leiden.

Peter Rietbergen, Power and Religion in Baroque Rome. Barbarini Peter Rietbergen, Europa's India. Fascinatie en cultureel imperialisme, circa 1750-circa 2000 (Vantilt, Nijmegen 2007) 464 bladzijden, ISBN 978 90 77503 76 8.

In de game *America's Army: Special Forces*, het populairste on line spel van het moment, kruipt de speler in de huid van een Amerikaanse soldaat in de strijd tegen het terrorisme. De vijand is anoniem, krijgt geen gezicht en de omgeving is niet nader gedefinieerd. Toch is van meet af aan zonneklaar op wie er geschoten moet worden: moslimextremisten, in Irak of Afghanistan. Achter de anonieme vijanden gaan echter spelers schuil, elders op het web ingelogd, die ook in de huid van een Amerikaanse *green beret* zijn gekropen en die jou op hun beurt als terrorist beschouwen. De verborgen boodschap van dit gratis door het Amerikaanse leger verspreide spel is: 'wij', dat zijn altijd de Amerikanen, en wie 'zij' zijn, dat doet er niet toe.

Je zou kunnen stellen dat *AA: Special Forces* een hedendaagse illustratie is van de manier waarop cultuur wordt ingezet ten dienste van een imperialistische politiek. Zo'n 25 jaar geleden werd deze gedachte, maar dan voor de negentiende-eeuwse literatuur, verwoord door de Palestijns-Amerikaanse auteur Edward Said. Hij noemde deze cultuurpolitieke strategie, die de ander, het Oosten, reduceerde tot een clichématig tegenbeeld van het dominante Westen, oriëntalisme. Met zijn analyse maakte Said school. Oriëntalisme werd niet alleen een algemeen gehanteerd begrip, het groeide uit tot een doctrine waarvan in sommige kringen niet mocht worden afgeweken.

In zijn nieuwste studie, *Europa's India*, laat Peter Rietbergen een tegengelijkertijd horen tegen het monopolie van de Saidiaanse analyse. In een bundeling van case studies, waarvan enkele eerder (deels) verschenen, brengt Rietbergen de persoonlijke fascinatie van een aantal ogenschijnlijk willekeurige westerlingen tot leven. Structuur en stijl van het boek houden het midden tussen een bundeling van artikelen en een uit casussen opgebouwde monografie, wat het de vrijetijdslezer makkelijk maakt, maar een diepgravende conclusie in de weg staat, dit ondanks de aanwezigheid van maar liefst twee slotbeschouwingen: de een 'Epiloog' en de ander 'Nawoord' getiteld. En om het wensenlijstje meteen maar in zijn geheel te presenteren: hier en daar was een grondige redactie de leesbaarheid ten goede gekomen en een bibliografie wordt node gemist. Dat laat echter het bijzonder boeiende karakter van *Europa's India* onverlet.

Christelijk Europa was vanaf het begin van onze jaartelling op zoek naar zijn eigen herkomst. Uit de competitie met het Heilig Land, Egypte en China om het predikaat 'Land van Oorsprong' komt in de loop van de achttiende eeuw, zo stelt Rietbergen, India als sterkste naar voren. Deze competitie was geen, of niet alleen een, politieke strijd – wat Said ons wilde doen geloven – maar

vooral de resultante van een diepgewortelde Europese fascinatie met de eigen herkomst. Schrijvers (en filmmakers) die hun eigen beeld van India opriepen waren niet bezig met een imperialistische agenda; zij dienen op hun eigen merites te worden beoordeeld, met al hun misinterpretaties en miskenningen van de Indiase werkelijkheid. Rietbergen maakte dit punt al in eerdere publicaties en Europa's India kan dan ook als een verdere illustratie worden gezien van deze these. Zijn uitgebreide contextualisering van het oriëntalisme-debat biedt een mooi tegenwicht tegen de vele studies waarin literatuur uiteindelijk slechts als instrument van politieke macht wordt gezien.

In zijn portrettering van India-liefhebbers probeert Rietbergen een balans te vinden tussen een historische benadering van literatuur en zijn persoonlijke ideeën en voorkeuren. Zo bespreekt hij Hermann Hesse pas nadat hij duidelijk heeft gemaakt maar weinig met deze Nobelprijswinnaar op te hebben en gaat hij wel heel ver in zijn verdediging van het werk van Jan Nomsz tegenover de in de historiografie altijd zo dominant aanwezige Voltaire. Dat laatste levert een interessant schaduwgevecht op met de nog altijd grote groep Voltaire-adepten. De filosoof van Ferney krijgt er flink van langs:

Voltaire [...] meende er een waar meesterstuk mee geschapen te hebben. [Zijn] dikwijls toch al zo vervelende, slecht-corneillaanse tik-tak-verzen met de vele tamme rijmwoorden werken in dit werk helemaal niet.

Hier wordt Nomsz lijnrecht tegenover gezet in een uitvoerige apologie voor deze vergeten vertaler en (drama)schrijver. Het zijn mooie inkijkjes achter de schermen van het cultuurhistorisch bedrijf, waar persoonlijke smaak nu eenmaal altijd een rol zal spelen. Bovendien gaat het in *Europa's India* precies om persoonlijke smaak. Het is immers steeds weer de vraag wat de onderzochte auteurs hoopten te vinden in het land voorbij de Khyberpas. In één woord was dat de oorsprong: die van de mens, van de beschaving, van de godsdienst en van de taal.

Het omslagpunt in de Europese relatie met India, zo betoogt Rietbergen, was de ontdekking van het Sanskriet als moedertaal van alle Indo-Europese talen. Dat wordt bijvoorbeeld prachtig geïllustreerd in het hoofdstuk over de Italiaanse schrijver en filoloog Angelo de'Gubernatis (1840-1913). Na vele jaren studie naar de talen en literatuur van de Oriënt reisde de'Gubernatis in 1885 naar India, waar hij werd geconfronteerd met de kloof tussen boekenwijsheid en levende ervaring. De Italiaan ervoer het Oosten zoals zoveel Europeanen voor en na hem: als illustraties bij een verhaal dat grotendeels al thuis geschreven was. De zaken die ervan afweken negeerde of denigreeerde hij. Waar Edward Said weinig moeite zou hebben gehad de'Gubernatis als typisch voorbeeld van zijn oriëntalisme neer te zetten, doet Rietbergen diens hoop op bekering tot het katholicisme en een daaraan gekoppelde economische en culturele invloed van Italië eenvoudigweg af als een 'bizarre gedachtegang'. Door zijn nadruk op de

persoonlijke fascinaties van de'Gubernatis en de andere geportretteerden legt Rietbergen inderdaad bloot dat een politieke interpretatie van literair en wetenschappelijk werk de zaken soms al te serieus neemt.

Europeanen ervoeren India als een droom, Rietbergen heeft dat al vaker gezegd. In die zin sluit zijn betoog meer aan bij dat van Said dan het polemische en wat langdradige eerste hoofdstuk doet vermoeden. Het beeld dat men van India had zegt eerst en vooral iets over Europa. De blik naar buiten kende, voordat India als brandpunt in beeld kwam, al een lange geschiedenis. Dat is inmiddels algemeen bekend. De historische context die Rietbergen op dat punt in zijn proloog levert is daarom nogal overbodig. Wat wellicht een meer welkome aanvulling was geweest, was een blik naar het Azië voorbij het Indiase subcontinent. Die blik wierpen, het wordt in *Europa's India* regelmatig aangestipt, reizigers en schrijvers geregeld. Deze studie roept daardoor uiteindelijk vooral de vraag op, hoe deze fascinatie met India in haar geografische context moet worden geplaatst. Had een thematische indeling, naar mensbeeld, taal, godsdienst, cultuur en politiek, niet meer voor de hand gelegen? Dat had het pleidooi voor India als de ultieme 'ander' ook sterker kunnen maken; nu wordt belangstelling voor Perzië en China wat al te snel afgeserveerd. Wat India voor Whitman en Slauerhoff nu bijzonderder maakt dan andere veraf gelegen gebieden, wordt nu eigenlijk niet duidelijk. Dat is een smetje op het blazoën van een veelzijdig boek, dat de noodzakelijke discussie over Europa en de buitenwereld weer een stap verder heeft gebracht. •

Edwin van Meerkerk

Edwin van Meerkerk promoveerde in 2001 in Nijmegen op Achter de schermen van het boekbedrijf en is momenteel werkzaam als UD bij de opleiding Algemene cultuurwetenschappen van de Radboud Universiteit. Zijn laatste publicatie is Willem V en Wilhelmina van Pruisen. De laatste stadhouders (Amsterdam: Atlas, 2008).